

Ústav hospodářských a sociálních dějin
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Filip Keller

**Od stachanovců k volné sobotě. Pojetí práce v socialistickém
Československu v šedesátých letech 20. století**

**From the Stakhanovite-Movement toward a Free Saturday. The
Idea of Labour in Socialist Czechoslovakia of the 1960s**

Rád bych poděkoval vedoucímu práce PhDr. Michalu Pullmannovi, PhD. za jeho čas, cenné kritické poznámky a příjemnou spolupráci, která pro mne byla radostí i poučením.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne: .....

Podpis: .....

Abstrakt

Práce se zabývá pojetím práce v socialistickém Československu v šedesátých letech. Zaměřuje se na diskurzy sociálních a ekonomických reforem a post-stalinské doby. Ve středu pozornosti budou stát hlavní sociální, ekonomické a ideologické kategorie, o něž se tyto projekty opíraly, šíře jejich výkladu i proměna důrazu na jejich jednotlivé prvky. Práce se soustředí zejména na možné spojení nově utvářeného diskurzu se snahou obnovit sociální diferenciaci a překonat společenskou nivelizaci předešlého (stalinského) období. Teoreticky se práce pokusí propojit Honnethovu teorii uznání s konceptem egalitární spravedlnosti G. Cohena a z této perspektivy prozkoumá historické proměny pojetí spravedlnosti, dělby práce, sociálního étosu různých společenských skupin (zejména vrstvy vzdělané inteligence), legitimacy existujících forem přerozdělování atd.

Klíčová slova

dějiny práce, inteligence, denivelizace, teorie uznání, rovnostářství, spravedlnost, obrodný proces

Abstract

This paper outlines the concept of labour in socialist Czechoslovakia of the 1960s. It examines on discourses of social and economic reforms and that of the post-Stalin era. The focus lays on main social, economic and ideological categories on which those projects based, on extent of their construction as well as on shifting the emphasis between their particular elements. The paper concerns above all conceivable relation of the newly shaped discourse to effort to reconstitute social differentiation and to overcome the social leveling of the previous Stalin era. An attempt will be made to connect Honnet's theory of recognition with G. Cohen's concept of egalitarian justice. From that perspective, the paper will examine historical transformations of conceptions of justice, division of labour, a social ethos of different social groups (particullary the educated intelligentsia), legitimacy of given forms of redistribution etc.

Key words

the labour history, intelligentsia, de-leveling, theory of recognition, egalitarianism, justice, the revitalization process

Obsah

Úvod	13
1. Ideový rámec pojmání práce ve státním socialismu	26
1.1. „Kde kapitalismus do konce nesplnil své historické poslání“	26
1.2. „Socialisticky pracovat, socialisticky žít“	28
1.2.1. Východiska oficiálního pojetí	28
1.2.2. Kolektivistický aspekt práce	31
1.2.3. Participační aspekt práce	35
1.3. Expertní diskurz	38
1.3.1. Společenský zájem a všestranné rozvíjení osobnosti, nebo individualismus a konzum?	40
1.3.2. „Vedoucí úloha“, či společenská prestiž?	44
1.3.3. Řídící a řízení	45
1.3.4. „Abstraktní“ kolektiv	50
1.3.5. Po práci volný čas	52
2. Pojetí práce a sociální diferenciacce společnosti	57
2.1. Nový „režim pravdy“?	57
2.2. Vzdělání	61
2.2.1. <i>Světáci</i> : vzdělání jako distinktivní znak	71
2.3. Denivelizace	74
2.4. „Tohleto je porážka dělníků“	83
2.5. Teoretický exkurz	91
2.5.1. Honneth: zápas inteligence o uznání?	92
2.5.2. Cohen: spravedlivý rozdíl?	98
3. Práce a socialistická zákonnost	103
3.1. Kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci“ ?	105
3.2. „Socialistický“ pracovní poměr	113
3.3. Svobodná volba povolání	118
Závěr	121

Seznam použitých pramenů	127
Seznam použité literatury	129

Zkratky

BSP – brigáda socialistické práce

CZV – celozávodní výbor

ČKD – Českomoravská Kolben-Daněk

ČSAV – Československá akademie věd

ČVUT – České vysoké učení technické

KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu

NDR – Německá demokratická republika

ONV – Okresní národní výbor

ROH – Revoluční odborové hnutí

SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Sjednocená socialistická strana Německa)

SONP – Spojené ocelárny, národní podnik

ÚRO – Ústřední rada odborů

ZPA – Závody průmyslové automatizace

ZV – závodní výbor

Úvod

Stěží lze postihnout význam pojmu práce v socialistické společnosti lépe, než to činily například dobový pozdrav „čest práci“ nebo hesla jako „kdo nepracuje, ať nejlí“, „socialisticky pracovat, socialisticky žít“ apod. Kromě všudypřítomné artikulace pojmu práce vypovídají rovněž o šíři jeho pronikání do různých forem sociální praxe. Ať už se jednalo o elementární komunikaci, společenskou reprodukci nebo způsob nakládání s vlastní existencí, pokaždé byly, jak dokládají uvedené výrazy, tyto různé formy sociální praxe nějakým způsobem vztaženy k práci nebo pracovnímu procesu. Pracující se tak v socialistickém Československu setkávali s „prací“ takřkajíc na každém kroku. A každý tento krok vystavoval oficiální pojetí práce a v něm předkládaný ideál socialistické společnosti srovnání s jejich každodenní zkušeností.

Střetávání se oficiální, ideologicky podmíněné představy socialistické společnosti obsažené v pojmu práce s každodenní zkušeností pracujících je i tématem této práce. Ta na pozadí ekonomické reformy, obnoveného sociologického bádání a kodifikace pracovního práva sleduje proměny pojetí práce, k nimž v souvislosti s těmito procesy v Československu v průběhu šedesátých let došlo. Na příkladu dobových diskuzí o motivaci k práci, jejím ocenění, kvalifikaci a vzdělání pracujících, o instituci společenského vlastnictví a účasti pracujících na řízení výroby, o společenské dělbě práce a jejím vlivu na diferenciaci a hierarchizaci sociální struktury či o pracovní povinnosti a právu na svobodnou volbu povolání pak odkrývá překvapivě pestrou mozaiku různých přání a tužeb, ale i starostí, křivd nebo zklamání. Mnohé z těchto diskuzí totiž namísto očekávaného ideologického formalismu vypovídají mnohem spíše o každodenním obstarávání obživy, o hledání ubytování, mezilidských vztazích, touze po uplatnění a seberealizaci, nebo naopak snaze uniknout stereotypu a podřízení. V takto načrtnutém badatelském poli se pak předkládaná práce snaží zjistit, s jakou reakcí se představa socialistické společnosti a komunistické utopie obsažená v oficiálním pojetí práce u pracujících setkávala. Kterou její část přijímali, a kterou naopak odmítali? A chtěli a mohli tyto své postoje prosadit do oficiálního pojetí, měnit ho a sami se tak na utváření socialistické společnosti a její cesty ke komunismu podílet?

Sociálněhistorický výzkum práce v zemích bývalého socialistického bloku začal záhy po jeho rozpadu. Již v průběhu devadesátých let byly především zásluhou německé historiografie, jež disponovala širokou pramennou základnou z doby

existence bývalé NDR a po znovusjednocení Německa získala navíc také potřebné institucionální zázemí a metodologii, stanoveny hlavní směry bádání a také provedeny první výzkumy. Jednalo se přitom o nelehký úkol, neboť po „kulturním obratu“ se nacházely dějiny práce a „klasické“ sociální dějiny, postavené do velké míry na „kulturním“ obratem zpochybněném paradigmatu práce, na okraji zájmu historiků. Bylo tedy nutné hledat nové metody a přístupy. Prvním krokem byla zásadní změna perspektivy. Již v roce 1991 ukázal Richard Rottenburg na příkladě blíže neurčeného chemického závodu (*Volkschemie*), že vztahy a jednání aktérů spíše než „třídní“ pozice určovalo jejich postavení v podnikové hierarchii a pracovní úkoly, jež z tohoto postavení vyplývaly. A dále, že konflikty zdaleka nevznikaly z hlediska této hierarchie pouze ve vertikální, nýbrž často i v horizontální rovině. K jejich vedení a řešení přitom aktéři vedle formálních postupů užívali také mnohdy účinnější neformální praktiky a strategie¹ Později tento přístup důkladněji rozpracoval Thomas Welskopp. Kromě opuštění nepřesvědčivého paradigma práce spatřoval jeho výhodu rovněž v tom, že na rozdíl od „mikroroviny“ dějin každodennosti (*Alltagsgeschichte*), jež svým zaměřením na „obyčejné“ lidi představovaly v německé historiografii určitou alternativu „klasických“ sociálních dějin, dokázal historický výklad v „mezorovině“ průmyslového podniku zasadit jednání aktérů do širšího kontextu a zároveň se mohl postarat, aby po „kulturním obratu“ dějiny práce a pracujících „nezůstávaly stát před branami závodu“.²

Ke klíčovým německým historikům, kteří přispěli k nové konceptualizaci výzkumu dějin práce v bývalých socialistických zemích, patří i Peter Hübner. V užším smyslu manuální práce je Hübner pojal jako vztah mezi „sociálními očekáváními a požadavky dělnictva na jedné straně a mocenským a sociálněpolitickým kalkulem SED na druhé straně“.³ Tento vztah pak charakterizoval jako „vyvažování nerovnováhy“, neboť SED sice držela mocenský monopol, jeho držení ale do značné míry záviselo na loajalitě dělníků. Kvůli jejímu získání a udržení pak musela SED nejspíše od krize v roce 1953 vycházet dělníkům v řadě jejich sociálních a ekonomických požadavků vstříc. Tyto ústupky

---

¹ ROTTENBURG, Richard. „Der Sozialismus braucht den ganzen Menschen“. Zum Verhältnis verträglicher und nichtverträglicher Beziehungen in einem VEB. *Zeitschrift für Soziologie*. Stuttgart: F. Enke Verlag, Jg. 20, H. 4, 1991. S. 305–322.

² WELSKOPP, Thomas. Der Betrieb als soziales Handlungsfeld. Neuere Forschungsansätze in der Industrie- und Arbeitergeschichte. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen: Jg. 22, H. 1, 1996. S. 118–142. Cit. s.122.

³ HÜBNER, Peter. Balance des Ungleichgewichtes. Zum Verhältnis von Arbeiterinteressen und SED-Herrschaft. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen: Jg. 22, H. 1, 1996. S. 15–28. Cit. s.16.

tak vyvažovaly mocenský monopol SED a „v podmínkách totalitního režimu [...] otvíraly jistě velmi omezený, ale co do rozměru přece jen účinný prostor pro politické jednání“.⁴ Tady Hübner zároveň naznačil meze totalitněhistorického přístupu k dějinám zemí bývalého východního bloku.

Odklon od paradigma práce znamenal také konec dominantního zaměření dějin práce na dělnictvo a manuální práci. V jiném svém příspěvku se tak Hübner zabýval také manažery průmyslových podniků bývalé NDR. Doložil rozsáhlou poválečnou personální výměnu na těchto pozicích, za níž stála především ideologicky podmíněná snaha SED obsadit tyto pozice dělníky. V případě NDR hrál ovšem v tomto procesu specifickou roli také „antifašismus“, poukazující na silné propojení této sociální vrstvy s někdejší nacistickou politickou elitou. Tato výměna pak ústila do poměrně výrazné loajality vedoucích „kádrů“ ke straně a jejímu vedení. Co se týče samotné praxe vedení průmyslových podniků, jednalo se podle Hübnera o neustálou improvizaci a pohyb „na tenkém ledě“ při sladování různých zájmů, nároků, požadavků, hodnot a očekávání nadřazených státních a stranických orgánů na jedné straně a skupin i jednotlivců pracujících v podniku na straně druhé.⁵ Význam německé historiografie pro sociálněhistorický výzkum dějin práce bývalých socialistických zemí dokládá i Hübnerem spolueditovaný sborník *Arbeiter im Staatssozialismus* vydaný v roce 2005.⁶ Jeho podtitul *Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit* zároveň naznačuje podobu jedné z možných konceptualizací dějin zemí bývalého východního bloku. Ta vychází z přesvědčení, že vedle ideologického nároku spoluutvářelo sociální realitu také jednání aktérů. Sborník již obsahuje rovněž příspěvky založené na metodě orální historie, která představuje významné rozšíření pramenné základny a dovoluje bezprostředně nahlédnout jednak nesmírně důležité a z dochovaných pramenů jinak většinou jen těžko dostupné neformální praktiky a strategie, jež tvoří nedílnou součást rekonstrukce obrazu jednání aktérů, a jednak vlastní podobu zájmů a očekávání, které se tito aktéři svým jednáním snažili prosadit. Kromě německých historiků přispěla do sborníku rovněž Lenka Kalinová a další autoři z Maďarska, Polska, Bulharska a Rumunska a bádání se tak posunulo na mezinárodní úroveň.

Také v českém kontextu začal výzkum dějin práce již na počátku devadesátých

---

⁴ Tamt. Cit. s. 17.

⁵ HÜBNER, Peter. Durch Planung zur Improvisation. Zur Geschichte des Leitungspersonals in der Staatlichen Industrie der DDR. *Archiv für Sozialgeschichte*. Bonn: Fridrich-Erbert-Stiftung und Institut für Sozialgeschichte, band 39, 1999. S. 197–233.

⁶ HÜBNER, Peter – KLEBMAN, Christoph – TENFELDE, Klaus (Hg.) *Arbeit im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2005.

let. Jednalo se o sérii příspěvků autorské dvojice Anna Beinhauerová a Karel Sommer do *Slezského sborníku* v letech 1990 a 1991.⁷ Dvojice se v nich zabývala obdobím od poválečné hospodářské obnovy do roku 1960. Soustředila se přitom především na klíčové fenomény nedostatku pracovních sil, fluktuace, „absentismu“ a na sklonku zkoumaného období již také nedostatečného vzdělání vedoucích „kádrů“ jako důsledku personálních změn stalinské éry „zostřování třídního boje“. Autoři popsali různé formální i neformální postupy, jejichž pomocí se snažili podnikový ředitelé řešit nedostatek pracovních sil. V kladenských ocelárnách SONP například ředitel po neúspěšných jednáních žádal na svých odběratelích alespoň dvě desítky brigádníků a výměnou sliboval přednostní dodávky oceli. V opačném případě naopak vyhrožoval jejich omezením. Nedostatek pracovních sil rovněž nutil ředitele obcházet ustanovení zakazující právě kvůli vysoké míře fluktuace přijímat nové pracovníky bez řádného ukončení předchozího pracovního poměru. Tato praxe pak „fluktuantům“ umožňovala svévolně měnit zaměstnání, neboť pro sjednání nového pracovního poměru nepředstavovala absence řádného ukončení toho předchozího faktickou překážku. Autoři se zabývali rovněž problematikou organizovaného „náboru“ pracovních sil. Podle nich byl prováděn především formou přesvědčovacích pohovorů a motivačních, zejména finančních pobídek. Vedle kulturně sociálních rozdílů se pak tyto finanční pobídky staly další příčinou konfliktů pracovníků z „náboru“ s „kmenovými“ zaměstnanci, neboť ti je vnímali jako nespravedlivé. Bez ohledu na to, zda šlo o „nábor“ nebo „fluktuaci“, vedla nejčastěji ke změně zaměstnání nabídka lepší mzdy nebo možnosti bydlení. „Absentismus“ byl pak ve většině případů důsledkem předchozího nadměrného pití alkoholu, označovaného ve spojení s následnou pracovní absencí dobově za tzv. „bulačství“. Dalibor Státník pak o dva roky později v souvislosti s tématem fluktuace a „absentismu“ ukázal analýzou stalinských represivních protipatření jako součást tehdejšího oficiálního pojetí práce také jeho disciplinační funkci.⁸

Vzápětí se ovšem badatelský zájem historiografie soudobých českých dějin přesunul do jiných oblastí. K tématu práce se vrátil až německý historik Peter

---

⁷ BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel. Některé problémy průmyslové zaměstnanosti v Českých zemích v období dvouletého plánu (1947–1948). *Slezský sborník*. Opava: Slezské zemské muzeum, roč. 88, č. 1, 1990. S. 7-22. TYTÍŽ. K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích v českých zemích 1949–1960. Tamt., roč. 89, č. 2, 1991. S. 17–31. TYTÍŽ. K některým problémům fluktuace, absentismu a pracovní morálky v průmyslových oblastech českých zemí v letech 1949–1960. Tamt., roč. 89, č. 2, 1991. S. 127–140.

⁸ STÁTNÍK, Dalibor. *Sankční pracovní právo v padesátých letech: vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, sv. 17.

Heumos v roce 2006. Prací „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ pokračoval v započatém výzkumu manuální práce a podobně jako Beinhauerová a Sommer se soustředil především na padesátá léta a období stalinismu.⁹ Ukázal, že navzdory mohutné propagandistické kampani dělníci často odmítali zavádění „sovětských“ metod údernického či stachanovského hnutí. Nevadil jim přitom ani tak apel na skokové zvyšování pracovního výkonu, jako spíše vyzvedávání individuálních zásluh úderníků a stachanovců na úkor kolektivu: „[i] ve velkých závodech se museli dokonce věhlasní reprezentanti údernického hnutí podřídit tlaku kolektivního rovnostářství.“¹⁰ Heumos zaměřil svoji pozornost rovněž na problematiku pracovních konfliktů a stávek. Mezi lety 1946 až 1968 se celkový roční počet stávek pohyboval od jedné do 153 (v roce 1953), počet stávkujících pak od několika desítek až po více než jeden tisíc osob. Nejvíce stávek s největším počtem stávkujících se uskutečnilo mezi lety 1947 až 1958. V šedesátých letech naopak téměř vymizely – za celou dekádu jich proběhlo pouze pět. Dělníci stávkovali převážně kvůli požadavkům spojeným s výší pracovního příjmu a norem či délkou pracovní doby. Jen výjimečně měly jejich požadavky politický charakter. Naopak to často byli právě představitelé nejvyššího vedení komunistické strany, s nimiž jedinými byli stávkující dělníci ochotní vyjednávat.

Stoupající zájem o dějiny práce potvrdilo v roce 2009 vydání Miroslavem Vaňkem editovaného sborníku *Obyčejní lidé ... ?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*,¹¹ jenž představil výsledky společného výzkumu Centra orální historie a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. V úvodu sborníku Vaněk přiznal, že se badatelé z těchto institucí „[d]oposud [...] věnovali spíše [...] studentským vůdcům z roku 1989, disidentům, komunistickým elitám i exulantům“.¹² S poukazem na skutečnost, že normalizační komunistické elity a disent tvořily ve skutečnosti pouze asi dvě procenta populace, měla tedy nyní promluvit (a to vzhledem k použití orální metody doslovně) ona ve srovnání s odporem disentu údajně „tzv. mlčící“ většina. Rozhovory s pamětníky ukázaly, že například dělníci se v době normalizace o politiku skutečně téměř vůbec nezajímali. Z hlediska dějin práce pak zaujímá v jejich v kolektivní paměti ústřední místo vzpomínka na vřelé a přátelské vztahy na pracovišti a na silné sepětí s podnikem (tzv. „podnikový paternalismus“).

⁹ HEUMOS, Peter. „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006.

¹⁰ Tamt. Cit. s. 57.

¹¹ HEUMOS, Peter. „*Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006.

¹² VANĚK, Miroslav (ed.) *Obyčejní lidé ... ?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Sv. 1. Vyd. 1. Praha: Academia, 2009. Cit. s. 7.

Ale také například na těžkou a namáhavou práci. Naopak u příslušníků inteligence hrály vzhledem ke klíčové roli této vrstvy v „obrodném procesu“ politika a normalizační politické elity určující roli. Většina dotazovaných (jako vzorek inteligence byli vybráni pracovníci z akademického prostředí), se tak po nástupu normalizace setkala buď přímo na sobě, nebo ve svém blízkém okolí se „stopnutím kariéry“, „odepsáním“ apod. na jedné straně a „děláním politickoodborné kariéry“ na straně druhé. Sborník však daleko přesáhl rámec normalizačního období. Jeden z pamětníků například vypráví o zkušenosti s příchodem vlny pracovníků z „náboru“ do Kadaně na počátku šedesátých let. Zvláště silná je přitom jeho vzpomínka na nekvalifikované pracovníky, jejich nadměrné pití alkoholu a výtržnosti. Cenné je také zachycení vyprazdňování symbolického významu Svátku práce. Zatímco v době normalizace představoval povinný rituál, spojený především s obstaráváním jindy hůře dostupných druhů zboží, vzpomínal na počátku šedesátých let jeden z pamětníků na prvomájové oslavy ve třicátých letech zcela jinak. Tehdy pro něj znamenal prvomájový průvod především pocit síly a hrdosti. A taky střety s četnictvem. K rudému praporu, symbolu „dělnického“ prvního máje a dělnického hnutí vůbec, ho na rozdíl od pozdějších generací vázala bezprostřední zkušenost: „[Č]etníci [...] se vyhrnuli a prvně se hnali po našem praporu, který nám vzali. Praporečník [...] nechtěl jim prapor vydat a byl za to odsouzen k 10 dnům vězení. [...] Aby neutrpěla jeho rodina, udělali jsme z našeho mála sbírku, kterou jsme odvedli jeho manželce.“¹³

Nemalou část své nedávné monografie *Sovětizace sociálního státu* věnoval otázkám práce také Jakub Rákosník.¹⁴ V kapitole o politice zaměstnanosti popsal pro období 1945 až 1960 velmi podrobně různé strategie a právní rámec mobilizace pracovních sil od přesvědčování přes snahu o administrativní kontrolu uzavírání a rozvazování pracovního poměru až k pracovní povinnosti a trestním sankcím za „vyhýbání se“ práci. Podle něj se donucovací praktiky „řízeného“ rozmístování pracovních sil dotkly vzhledem k celkovému počtu pracujících jen marginální části z nich. Praktiky samotné pak charakterizuje jako „ze své povahy [...] nouzová opatření, z nichž se však postupem doby stal standardní instrument politiky

---

¹³ PETRÁŠ, Jiří. Dvě dělnické generace. (Vzpomínky na prožité dětství, vztah ke vzdělání, a své profesi. Vnímání komunistické strany Československa a oficiálních oslav. Percepce současnosti a minulosti.) In: VANĚK, Miroslav (ed.) *Obyčejní lidé...?! Pohled do života mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Sv. 1. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Academia, 2009. S. 327–356. Cit. s. 347.

¹⁴ RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Vyd. 1. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010. S. 197–243.

zaměstnanosti, protože systém ekonomického plánování nebyl schopen ze své podstaty vyřešit distribuci sil bez zásahů do osobní svobody občanů.¹⁵

K dějinám práce mají samozřejmě co říct také syntézy sociálních dějin. V kontextu periody, jíž se tato práce zabývá, tedy šedesátých let s občasným zpětným přesahem do éry stalinismu a poststalinismu, přicházejí v úvahu zejména práce Lenky Kalinové *Společenské proměny v čase socialistického experimentu* a Karla Kaplana *Proměny české společnosti 1948–1960*.¹⁶ V podání Lenky Kalinové představuje éra stalinismu a částečně i poststalinismu období rozsáhlé mobilizace pracovních sil, ideologicky podmíněného upřednostňováním dělníků na úkor inteligence a to včetně procesu vytváření nové společenské a intelektuální elity z řad vybraných dělníků. Celkově autorka hodnotí toto období jako spíše konfliktní. Její výklad se přitom blíží Hübnerovu konceptu „vyvažování nerovnováhy“. Podle ní to byly totiž právě stávky dělníků, a mezi nimi zejména ty v roce 1953, jež si vynutily na politickém vedení kompromisy. A výrazem těchto kompromisů se pak měla mimo jiné stát i poměrně štedrá, „třídně“ diferencovaná státní sociální a zdravotní politika. Z perspektivy konfliktů a kompromisů posléze hodnotí Kalinová dynamiku přechodu od stalinismu k poststalinismu přímo v názvu druhé části své syntézy jako přechod „[o]d sociální konfrontace ke kompromisům v letech 1948–1960“.¹⁷ Šedesátá léta líčí především ve znamení ekonomické reformy a společenských změn, za nimiž stáli příslušníci inteligence. Podle Kalinové pak toto období zároveň představuje i vrchol „socialistického experimentu“ započatého po druhé světové válce. Kaplanův výklad je v lecčems shodný. I on zdůrazňuje pro období padesátých let charakteristické upřednostňování dělníků včetně možnosti vybrané části z nich doplnit si vzdělání a nastoupit kariéru „dělnické“ inteligence. Pro jiné dělníky ale stalinismus znamenal spíše spory, a to především kvůli výši mezd a pracovních norem či kvůli otázkám pracovní kázně (fluktuace, „absentismus“, ale i rozkrádání). Problémy přinášel také neustálý nedostatek a mobilizace pracovních sil. Jako nástroj mírnění sociálního napětí pak Kaplan zmiňuje rovněž pravidelné snižování cen základních životních potřeb. Mezi léty 1953 až 1961 se snížily reálné životní náklady o čtrnáct a půl procenta.

Společným rysem obou syntéz je rovněž implikace představy komunistického vládnutí metodou „cukru a biče“. Jakkoliv mohly být benefity sociální politiky,

---

¹⁵ Tamt. S. 206-215. Cit. s. 209.

¹⁶ KALINOVÁ, Lenka. *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945-1969*. Vyd. 1. Praha: Academia, 2007. KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948-1960). Část první*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

¹⁷ KALINOVÁ, Lenka. Tamt. Cit. s. 113.

označované různě jako kompromisy, výhody, ústupky apod., vynucené tlakem „zdola“, přesto nebyly podle obou autorů nikdy samoučelné. „Režim“ za ně požadoval uznání své legitimacy. Kalinová v této souvislosti jasně mluví o „době, kdy sociální jistoty měly plnit úlohu legitimizace nové moci“.¹⁸ Zájmy pracujících, tj. své vlastní politické zájmy, pak „nová moc“ v krajním případě hájila za použití represe, násilí a pronásledování, zkrátka s oním „bičem“ v ruce. Takový výklad a priori vylučuje „intencionální“ pohled, který navrhla v již zmiňovaném sborníku *Arbeiter im Staatssozialismus* Mary Fulbrook. Podle ní by interpretaci spotřebitelsky orientované hospodářské politiky a velkorysé sociální politiky, jak je během sedmdesátých a osmdesátých let poznaly kádárismus, československé normalizace nebo bývalá NDR v rámci programu „Einheit der Wirtschaft und Sozialpolitik“ a které bývají většinou vykládány jako „uplácení“ pracujících mas mocenskými elitami, „neměla neprojit debatou. [...] Dala by se možná navrhnout alternativní, podstatně méně cynická interpretace. [...] alternativní ‚intencionální‘ pohled: totiž, že [...] byly ve skutečnosti výsledkem (v tomto smyslu dobrých) úmyslů vládců“.¹⁹ Jakub Rákosník se s těmito interpretačními úskalími částečně vypořádal pomocí širšího konceptu sociálního státu, který má v čistě historické, odideologizované a odpolitizované podobě představovat reakci „na v různé míře negativní důsledky strukturální transformace společnosti, vyplývající z modernizačního procesu“.²⁰ I přes jeho důkladné a fundované teoretické zpracování se však, jak ostatně přiznává ve své práci několikrát i sám autor, přenesení rozšířeného konceptu sociálního státu na historickou skutečnost lidovědemokratického, případně socialistického Československa neobejde bez některých omezení. Navíc i Rákosník na některých místech odpolitizovanou a odideologizovanou rovinu opouští a připojuje se pak k interpretaci komunistické sociální politiky tak, jak ji předkládá Kalinové nebo Kaplana. Například když tvrdí, že jedním ze znaků sociálního zabezpečení v lidovědemokratickém Československu „je silný důraz (částečně motivovaný ideologicky, částečně pragmaticky) na rychlý růst společenské spotřeby, která je obyvatelstvu poskytována bezekvivalentně a která zásadním způsobem přispívala k legitimizaci komunistického režimu (bezplatné školství a zdravotnictví, nepřispěvkové sociální zabezpečení, dotování

---

¹⁸ Tamt. Cit. s. 14.

¹⁹ FULBROOK, Mary. Dritee Sektion: Arbeiter in sozialen un politischen Konfliktkonstellationen. Einführung. In: HÜBNER, Peter – KLEßMANN, Christoph – TENFELDE, Klaus (Hg.) *Arbeit im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2005. S. 347–356. Cit. s. 350.

²⁰ RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětzace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Vyd. 1. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010. Cit. s. 58.

cen základních potravin a dalšího zboží běžné spotřeby.)“²¹

Každý z uvedených přístupů má jistě svoji platnost a záleží pouze na badateli, který, popřípadě které ve svém výkladu zdůrazní. Jedná se přitom o zcela zásadní otázku, neboť, jak poznamenává Peter Heumos, „ve státním socialismu nelze vést jasné dělítka mezi politickým a sociální vývojem.“²² Z analytického a komparativního hlediska považuji za nejvhodnější Rákosníkův koncept širšího sociálního státu. Zároveň se ale domnívám, že tento odideologizovaný, byť v mnoha ohledech velmi přesvědčivý pohled nestačí. Ideje přerozdělování podle potřeb a zásluh (v Rákosníkem použité typologii tzv. leninský sociální stát) a rozdělování podle potřeb (komunistická utopie) jsou na to přece jen příliš odlišné. Stejně tak se v kontextu předkládané práce liší například instituce námezdní práce od komunistického ideálu práce „jako první potřeby člověka“. Ve smyslu těchto rozdílů pak ve svém výkladu vycházím z „intencionálního“ pohledu Fulbrook, neboť podle mého názoru ve srovnání s přístupem Kalinové (a Hübnera), Kaplana a částečně i Rákosníka dovoluje jemnější rozlišení mezi chápáním politické moci jako prostředku, anebo jako účelu sama o sobě. Oficiální, ideologicky podmíněné pojetí práce tak považuji za součást „intence“ vedení komunistické strany vést a dovést společnost k naplnění komunistických ideálů. Uskutečňování této „intence“ započalo v konkrétních společenských podmínkách, jež materiálně ani kulturně zdaleka neodpovídaly těm, které utopická vize komunistické společnosti předpokládala. K jejich změně mělo dojít v přechodové fázi socialismu. S poukazem na výše zmiňovanou konceptualizaci dějin zemí bývalého socialistického bloku, která analyticky odděluje ideologický nárok a sociální realitu spoluutvářenou jednáním aktérů, pojmám tuto snahu o změnu společenských podmínek jako onen ideologický nárok a oficiální pojetí práce jako součást jeho prosazování v praxi. Proměny oficiálního pojetí práce, které stojí v centru pozornosti předkládaného textu, potom jako důsledek jednání aktérů orientovaného, se zřetelem na podmínky daného společenského a politického uspořádání, jejich zájmy a očekáváními.

Při sledování proměny oficiálního pojetí práce hraje velmi důležitou roli analýza expertního diskurzu. Jeho utváření a působení proto ve smyslu představené konceptualizace považuji rovněž za součást jednání aktérů. Tím se ovšem vystavuji riziku závažné metodologické námitky. Většinou se totiž „diskurz“ chápe jako soubor výpovědí, kterým nutně předchází autonomní systém znaků

---

²¹ Tamt. Cit. s. 70.

²² HEUMOS, Peter. K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů. *Soudobé dějiny*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, roč. XV, č. 3–4, 2008. S. 686–702. Cit. s. 687.

(jazyk), jehož prostřednictvím teprve mohou být tyto výpovědi vysloveny. A jelikož jedinec ustavuje sám sebe jako aktéra až v těchto výpovědích, nemůže být tedy utvoření diskurzu výsledkem jeho intencionálního jednání, neboť jakoukoliv svoji intenci může myslet a vyslovit pouze v rámci na ní nezávislého a jí předcházejícího systému znaků (jazyka). Moje pojetí je trochu odlišné. Vychází z interpretace foucaultovského konceptu diskurzu, jakou v těsné spolupráci se samotným Foucaultem předložili Hubert L. Dreyfus a Paul Rabinow.²³ Ta je založená na Foucaultově uznání, že výpovědi tvořící diskurz jsou zároveň „řečovými akty“, o nichž se poprvé zmínil John Austin a do systematické teorie řečových aktů je pak rozpracoval John Searl. Ve formě řečových aktů ztrácí jazyk výpovědi svoji autonomii. Searla totiž zajímá to, „jak posluchač řečovému aktu rozumí, a k tomu je zapotřebí více, než jeho situování mezi ostatní řečové akty. Aby posluchač porozuměl řečovému aktu, musí ho poslouchat v lokálním kontextu a na sdíleném pozadí praktik, které nejsou pouze výpověďmi.“²⁴ V dalším kroku pak Dreyfus a Rabinow definují výpovědi diskurzu jako „seriózní řečové akty“ a odlišují je od běžných řečových aktů. Podstatou rozdílu je to, že „dovolují privilegovaným řečníkům promluvit s autoritou nad rámec jejich zcela osobní situace a moci. Ve všech takových [seriózních] řečových aktech oprávněný subjekt prohlašuje [...] seriózní nárok na pravdu.“²⁵ Klíčové pro moje pojetí expertního diskurzu je pak jejich tvrzení, že „[t]oto systematické, institucionalizované ospravedlnění nároku na to, že [...] [seriózní] řečové akty jsou ve vztahu k realitě pravdivé, se odehrává v kontextu, ve kterém mají pravda a nepravda vážné sociální důsledky.“²⁶ Za předpokladu, že snahou jeho tvůrců – chcete-li „privilegovaných řečníků“ – je navodit právě tyto sociální důsledky, chápu expertní diskurz – chcete-li „seriózní řečové akty“ – jako součást jejich intencionálního jednání.

Dále je zapotřebí upřesnit také použití klíčových pojmů „práce“ a „pracující“. Z celé řady různých druhů lidské aktivity, které lze označit za práci, se během procesu modernizace zúžil význam pojmu práce převážně na označení výdělečné činnosti.²⁷ V tomto významu jej také většinou užívám. Komunistická utopie pak

---

²³ DREYFUS, Hubert. L. – RABINOW, Paul – FOUCAULT, Michel. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové, 2002 (2010). Foucaultův autorský podíl je naznačen v předmluvě (s. 9), kde mu zbylí dva autoři děkují za „nekonečné hodiny podnětných rozhovorů a za shovívavé a rychlé revidování textu.“

²⁴ Tamt. Cit. s. 88.

²⁵ Tamt. Cit. s. 91.

²⁶ Tamt.

²⁷ KOCKA, Jürgen. Mehr Last als Lust. Arbeit und Arbeitgesellschaft in der europäischen Geschichte. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (JWG)*. Bochum: Ruhr Universität Bochum / De

v představě „osvobozené práce“ posunula významový horizont pojmu práce od výtěžné činnosti k práci „jako první potřebě člověka“ a nástroji harmonického utváření jeho osobnosti. Představě osvobozené práce a historického procesu jejího osvobození je pak jako ústředním ideologickým pilířům komunistické utopie věnována podstatná část výkladu první kapitoly a domnívám se, že by tak nemělo docházet k nějakým pojmovým či významovým nejasnostem.

Poněkud složitější je určení pojmu „pracující“. Čím častěji se totiž v oficiálním slovníku vyskytoval, tím více bylo jeho užívání nereflexované. Obvyklá prohlášení o „uvědomělosti pracujících“ či „uvědomělé práci pracujících“ například vůbec nezohledňovala skutečnost, že – ideologicky konstruovaný – proces uvědomění představoval důsledek třídní pozice. Přísně vzato tak mohl být uvědomělým pracujícím například soustružník, nikoliv už ale třeba konstruktér nebo závodní lékař. I přesto však byla tato prohlášení adresována všem pracujícím. Jako zavádějící tedy nelze pojem „pracující“ přijmout bez vysvětlení jeho různých ideologických konotací. Igor Tomeš v roce 1968 v *Literárních listech* vytýkal, že systém hmotného zaopatření, „který zabezpečuje všechny vrstvy pracujících“, není jednotný, ale rozlišuje „zaměstnance, družstevní rolníky a osoby samostatně hospodařící.“²⁸ Diferencovaný přístup měl být přitom zdůvodňován „upevňujícími se socialistickými výrobními vztahy.“²⁹ Jestliže pak podle Tomešových údajů výše hmotného zabezpečení „zaměstnanců“ představovala ve srovnání s „družstevními rolníky“ a „samostatně hospodařícími“ dvojnásobek, potom ve smyslu socialistických výrobních vztahů patřili mezi pracující zjevně „více“ ti, kteří pracovali v sektoru společenského vlastnictví výrobních prostředků a „méně“ ti, kteří pracovali jako jejich kolektivní (družstevníci) nebo individuální (samostatně hospodařící) vlastníci. V tomto pojetí by tedy „pracující“ byli především pracovníci zaměstnaní v zůstavné výrobě (průmysl, paliva a energetika) a širěji také v distribuci (obchod, doprava), reprodukci výrobních prostředků (věda a výzkum) a reprodukci pracovních sil (školství, zdravotnictví, kultura apod.) Toto první omezení následuje ještě druhé. Souvisí s účastí pracujících na řízení, k níž opravňovala instituce společenského vlastnictví výrobních prostředků. Jelikož postrádá smysl vztahovat takové právo na samotné řídicí pracovníky, patřili

---

Gruyter Oldenburg Verlag. Jg. 46, H. 2, 2005. S. 185–206. Dostupné také z: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40208910/default.aspx>.

²⁸ TOMES, Igor. Právo na sociální zabezpečení. *Literární listy: týdeník svazu československých spisovatelů*. Praha: Svaz československých spisovatelů, roč. 1., č. 21, 18. července 1968. Cit. s. 5. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=LitL/1.1968/21/5.png>.

²⁹ Tamt.

k pracujícím v tomto kontextu tedy „více“ ti, jež měli v zaměstnanecké hierarchii méně řídicích kompetencí, a naopak „méně“ ti, kteří jich měli více. Význam pojmu „pracující“ měl tedy tři různé roviny a takto jej také přejímám. Na té první se jedná v zásadě o všechny, kteří pracují. V kontextu socialistických výrobních vztahů se definiční rámec pojmu zužuje především na pracující ve výrobě, zahrnuje však také sektor distribuce, reprodukce výrobních prostředků a reprodukce pracovních sil. V poslední rovině pojem práce ještě dále zužuje kontext instituce účasti pracujících na řízení. V této rovině označuje pojem „pracující“ především ty, kteří neměli buď vůbec žádné, nebo jen velmi malé řídicí kompetence.

Na místě je také ještě poznámka k pojmům „zaměstnanec“ a „zaměstnavatel“. V souvislosti s kodifikací pracovního práva sice vedení komunistické strany odmítlo pojmové určení pracovního poměru jako vztahu mezi „zaměstnancem“ a „zaměstnavatelem“, celá řada pramenů, jak ostatně dokládají i některé citace v této práci, však potvrzuje, že oba pojmy byly i přesto nadále užívány. Vyjma subkapitoly 3.2, kde je z analytických důvodů nutné rozlišovat mezi „zaměstnancem“ a „pracovníkem“ a mezi „zaměstnavatelem“ a „socialistickou organizací“, tedy považuji jejich užití ve výkladu za možné a korektní.

Předkládaná práce primárně čerpá z dokumentů vztahujících se ke koncepci ekonomické reformy, článků ze *Sociologického časopisu* a odborných publikací zabývajících se sociologickou tematikou a z článků publikovaných v časopisu *Právník*. Téma ekonomické reformy se v soudobé historiografii těšilo poměrně velkému zájmu a byla k ní vydána také edice pramenů.³⁰ Československá sociologie šedesátých let zůstávala naopak poněkud stranou pozornosti historiků. Systematicky se jí zabýval až v roce 2012 Michael Voříšek v monografii *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Podle něj měly výsledky sociologického bádání v Československu v šedesátých letech nemalý vliv na formulování oficiální politické linie a odborné sociologické publikace i sociologové samotní se setkávali rovněž s nebývalým zájmem a autoritou u veřejnosti.³¹ Tato zjištění tak jednoznačně potvrzují sociologii jako významný pramen pro zkoumání společenského vývoje v Československu v tomto období. Ovlivňování politické linie prostřednictvím vědeckých analýz pak jasně dokládají použité archívní fondy komisí ÚV KSČ (ekonomické, ideologické a komise pro

---

³⁰ VONDROVÁ, Jitka (ed.) *Ekonomická reforma 1965-1969*. Vyd. 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010.

³¹ VOŘÍŠEK, Michael. *The reform generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Vyd. 1. Praha: Kalich, 2012. S. 11.

otázky životní úrovně). Články publikované v *Právniku* zase nabízejí zajímavý vhled do procesu „upevňování socialistické zákonnosti“. Ukazují přitom zřejmou snahu nahradit represi a politická *ad hoc* opatření stalinského období vtělením jasně definovaných ideologických postulátů do uceleného právního systému. V práci jsou dále citovány dokumenty z předsjezdových diskuzí a sjezdové protokoly z V. a VI. všeodborového sjezdu. Jelikož se širší souvislosti proměny pojetí práce promítly také do politické konfrontace mezi „konzervativci“ a „reformisty“ v době pražského jara, obrací se práce rovněž k některým klíčovým textům z tohoto období. Tady se jedná především o články v čtrnáctideníku československých novinářů *Reportér* a týdeníku československých spisovatelů *Literární listy*, které vybral do antologie *Jaro 1968* jeden z aktérů pražského jara, literární kritik Arnošt J. Liehm.³²

Práce chce oslovit čtenáře také dvěma exkurzy. V tom prvním rozšiřuje rozborem filmové komedie *Světáci* režiséra Zdeňka Podskalského z roku 1969 obraz historického skutečnosti konstruovaný čistě z literárních pramenů o perspektivu média filmové produkce, neboť kinematografie hrála ve druhé polovině dvacátého století nade všechnu pochybnost ve sféře utváření hodnot a významů přinejmenším stejně důležitou roli jako produkce literární. Druhý exkurz se pokouší provedený historický výklad zasadit do kontextu dvou soudobých sociálně kritických teorií. V prvním případě se jedná o teorii uznání Axela Honnetha, v tom druhém je to kritika rawlsiánské teorie spravedlnosti od Geralda A. Cohena.

---

³² LIEHM, J., Arnošt (ed.) *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. Dostupné také z: http://blisty.cz/files/knihy/liehm/1968/001_311.pdf

1. Ideový rámec pojmání práce ve státním socialismu

1.1 Kde „kapitalismus nesplnil do konce své historické poslání“³³

Jednu z klíčových součástí komunistické utopie tvořila bezpochyby představa osvobození lidské práce. Pojem práce se tak řadil mezi ústřední pojmy oficiální doktríny. Vzhledem k šíři ideologického nároku v socialistickém Československu lze proto ve výzkumu oficiální doktrínu sotva ponechat stranou, ačkoliv se chápání pojmu práce v závislosti na různých aktérech a kontextu lišilo. Samotná představa osvobození práce přitom nepřišla jako „blesk z čistého nebe“. Abychom plně porozuměli významu, který měla kategorie práce v moderních společnostech (včetně té socialistické), podívejme se nejdříve na základní prvky konceptualizace práce v posledním půlstoletí.

Když Hannah Arendtová označila v roce 1958 ve své slavné práci *The Human condition* moderní společnost za „společnost práce“, položila si zároveň otázku po historických okolnostech jejího vzniku.³⁴ V rozsáhlé analýze nejdříve představila lidskou práci patřící v bezprostřední tělesné formě jako neoddělitelná součást integrity lidského těla výlučně svému tělesnému nositeli. Na tuto čistou (tj. tělesnou) formu vlastnictví pak Arendtová navázala tvrzení Johna Locka, že při uznání nároku každého jedince na sebezáchovu představuje soukromé vlastnictví ve své původní formě výsledek procesu podmaňování přírody a jejich zdrojů prací vlastního těla, která ve smyslu svého náležení jednotlivci opravňovala k jejich přivlastnění.³⁵ Tímto odvozením legitimacy instituce soukromého vlastnictví z lidské práce pak podle Arendtové také měla začít vlastní cesta ke „společnosti práce“.

Za další mezník historické proměny pojetí práce označila Arendtová klasickou politickou ekonomikou. Ta vydělila z lidské práce její produktivní složku a nový pojem produktivní práce určila jako míru hodnoty. Vznikl tak základ pro pojetí práce jako činnosti, jíž si člověk v rámci legitimní instituce soukromého vlastnictví podmaňuje přírodu a její zdroje a přetváří je v hodnoty, jež se v tomto neustále se opakujícím procesu akumulují na bohatství.³⁶ Historický exkurz pak Arendtová uzavřela

---

³³ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. S. 51.

³⁴ ARENTOVÁ, Hannah. *The Human Conditions*. Second edition. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1998. S. 4.

³⁵ Tamt. S. 70 a 111.

³⁶ Tamt.: „Locke discovered that labor is source of all property [...] Adam Smith asserted that labor was the source of all wealth [...]“ Cit. s. 101.

výkladem pojetí práce u Karla Marxe. V něm se práce stala základem lidské identity a završila tak svoji triumfální cestu moderními dějinami. Připomněla také Marxovu zásadní kritiku koncepce produktivní práce klasické politické ekonomie, jež se posléze stala východiskem pro jeho fundamentální kritiku sociálně třídní nerovnosti a z ní plynoucího vykořisťování lidské práce. Arendtová ji – v kontextu Marxova kritického pohledu poněkud eufemisticky – shrnula do principu „práce některých postačuje k obživě všech.“³⁷

V závěru svého pojednání pak Arendtové rozvedla Marxovo stanovisko, podle něhož vykořisťování a třídní antagonismus postavily lidskou práci proti člověku jako vnější nutnost. Namítla, že pokud Marx v této souvislosti tvrdí, že předpokladem osvobození člověka od nutnosti je zrušení třídního antagonismu a vykořisťování, pak by musel být tento požadavek rozšířen také na stránku spotřeby, neboť z hlediska základních podmínek zachování lidského života je i ona nutností. Ke své námitce pak připojila poznatek, že zvyšující se podíl volného času nevede k Marxem předpokládanému tvořivému rozvíjení lidských schopností a nadání, jež mělo být podle něj výsledkem osvobození lidské práce, nýbrž je využíván výlučně ke spotřebě, která navíc dávno překročila úroveň nutné reprodukce životních podmínek, vyvolává chamtivost a podněcuje k další spotřebě.³⁸ Arendtová tak zakončila svůj výklad nejprve zpochybněním marxistického představy osvobození člověka od práce jako jeho osvobození od nutnosti. Tuto původní představu pak s poukazem na zvyšování podílu volného času zúžila na představu osvobození člověka od práce a na ní, respektive na ve volném čase neustále stoupající individuální spotřebě postavila předpověď přechodu od „společnosti práce“ ke „společnosti konzumu“.

Podobné analýzy o přechodu „společnosti práce“ ke „společnosti konzumu“ byly v Československu v šedesátých letech klíčovými teoretikům společenských věd známé. Vykládali je však zcela mimo souvislost historického procesu osvobození lidské práce. Individuální spotřebu, stupňovanou záměrnou „propagandou“ povyšující dostatek hmotných statků na měřítko životní úspěšnosti či neúspěšnosti,³⁹ nenahlíželi jako autentický projev (ve svém volném čase) od práce osvobozeného jednotlivce, nýbrž především jako prostředek sloužící potřebám zhodnocování kapitálu. V konečném důsledku pak podle nich rodící se

---

³⁷ Tamt. Cit. s. 88.

³⁸ Tamt. S. 130-133.

³⁹ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. Cit. s. 88.

kapitalistická konzumní společnost od práce neosvobozovala, nýbrž naopak vytvářela „vnější podněty k práci na širší základně“, a tím také novou možnost „nekonečně pohánět pracujícího“.⁴⁰ Kapitalismus, jež charakterizovala „hluboká lhostejnost buržoazní společnosti k člověku, k jeho zájmům a potřebám“,⁴¹ tak podle jejich názoru zůstával nadále uzavřený ve svých vnitřních rozporech a omezeních.⁴²

Podobná, více či méně explicitní tvrzení o „historickém selhání“ kapitalismu se v socialistickém Československu opakovala s železnou pravidelností a jako protipól doplňovala klíčovou definici socialismu jako „vyššího stupně“ vývoje lidské společnosti. Teprve socialistická společnost mohla rozpory a omezení kapitalismu překonat. Jejich původ měl přitom spočívat v třídním antagonismu, vedoucím k vykořisťování („práce některých postačuje k obživě všech“) a odcizení lidské práce, a posun na „vyšší vývojový stupeň“ lidské společnosti proto nutně předpokládá jejich odstranění. Rozhodující přitom mělo být ustavení „socialistických výrobních vztahů“, v nichž princip „práce některých postačuje k obživě všech“ nahradilo „rozdělování podle práce“ a instituci soukromého vlastnictví „rovný vztah všech členů společnosti k výrobním prostředkům“.⁴³

1.2 „Socialisticky pracovat, socialisticky žít“

1.2.1. Východiska oficiálního pojetí

Základní východisko ideologického pojetí práce v socialistickém Československu tvořila materialistické koncepce člověka jako subjektu, jenž se utváří ve své vlastní praxi. Jako dominantní součást sociální praxe moderní společnosti pak představovala práce v této perspektivě klíčový prvek konstituce lidské identity. Pokud měl být jejím ideálem jedinec, jenž svobodně a všestranně rozvíjí svoje schopnosti a nadání a uskutečňuje tak svoji lidskou podstatu, potom se muselo toto svobodné a všestranné rozvíjení lidských schopností a nadání stát také

---

⁴⁰ RICHTA, Radovan. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. S. 65-66, cit. s. 78.

⁴¹ MACHONIN, Pavel. *Cesty k beztřídní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. S. 114.

⁴² Např. SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. S. 36: „Limitující hranicí [kapitalistických výrobních vztahů] je velikost revenue, to jest té části zisku, která není určena k akumulaci, nýbrž k parazitní spotřebě kapitalistů, a kterou si buržoazie přisvojuje ve formě dividendy, úroku, renty a dalších bezpracných důchodů.“

⁴³ Tamt. Cit. s. 112.

součástí pracovního procesu.

V tomto výchozím rámci pak oficiální pojetí práce stavělo především na představě zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků. Podle ní zrušilo třídní antagonismus a z něj plynoucí vykořisťování a odcizení práce a otevřelo tak cestu k úplnému osvobození pracujících mas a postupné proměně jejich příslušníků ve „skutečného“ člověka. V další fázi společenského vývoje počítalo oficiální pojetí v návaznosti na koncept vědecko-technické revoluce a jím předpokládanou automatizaci výroby a postupující rozvoj a využívání nových technologií s odstraňováním jednoduchých, většinou manuálních a ve svém neustálém opakování ubíjejících pracovních činností. Postupný přechod ke kvalifikovanější a všestrannější práci měl napomoci k úplnému překonání jejího odcizení (vedle odcizení oddělením bezprostředního výrobce a výrobních prostředků šlo v procesu emancipace práce rovněž o odcizení dané společenskou dělbou práce) a zároveň podpořit rozvíjení lidské osobnosti v její plné šíři. K završení historického procesu emancipace práce pak mělo podle oficiálního pojetí dojít ve fázi ustavení komunistické společnosti, v níž se osvobozená (v převážné míře již duševní) tvůrčí práce měla stát „první potřebou člověka“. Při zachování této výchozí perspektivy, tvořící jeden z pilířů oficiální ideologie, však oficiální pojetí – v neposlední řadě také s ohledem na neuspokojivé hospodářské výsledky – stále více reflektovalo i praktická hlediska motivace k práci, pracovních výsledků a ocenění práce.

V šedesátých letech byla v Československu „socialistická společnost ještě tisícerými nitkami spjata s kapitalismem“ a průmyslová výroba se i po zespolečenštění výrobních prostředků vyznačovala stále řadou kapitalistických „mateřských znamének“. ⁴⁴ K těm zásadním patřilo masové rozšíření námezdní práce a „socialistické zbožní výroby“, v jejichž rámci se i v socialistické společnosti nadále reprodukovala realita zbožně peněžních vztahů a s ní úzce související individuální zájem na hmotném ocenění práce. Velkým tématem se pak v této souvislosti stala tzv. „hmotná zainteresovanost“.

Podle koncepce ekonomické reformy, vznikající na pozadí utváření expertního diskurzu (více k expertnímu diskurzu v části 1.3), měla „hmotná zainteresovanost“ přinést větší diferenciaci a individualizaci ocenění práce a pracovního výkonu. Mzdě se tak měla vrátit funkce bezprostředního ekonomického podnětu, již ztratila v důsledku administrativních úprav výše a růstu mezd provedených na konci čtyřicátých, a hlavně v průběhu padesátých let, souhrnně označovaných jako

---

⁴⁴ Tamt. Cit. s. 160 a 129.

„nivelizace“. Vedle ideologické roviny uplatňování principu „rozdělování podle práce“ představovala „hmotná zainteresovanost“ při předpokládaném zájmu pracujících zvyšovat vlastní životní úroveň rovněž nástroj zvyšování produktivity práce. S ní měl vzrůstat i celkový společenský zisk, jenž byl v souladu s principem společenského vlastnictví výrobních prostředků po alokaci plánovaných investičních výdajů určený k redistribuci pracujícím, a to především ve formě různých veřejných služeb poskytovaných buď zcela zdarma, nebo s výraznou státní subvencí. V tomto smyslu tak zůstával explicitní požadavek na diferenciaci individuálního pracovního výkonu a jeho ocenění ve shodě se základní ideologickou premisou postupného sblížování zájmů jednotlivce a socialistické společnosti. Toto pojetí také zakotvila nová ústava z roku 1960, podle níž byla práce „v socialistické společnosti prací ve prospěch celku a zároveň ve prospěch pracovníka samého.“⁴⁵

Vedle materiálních aspektů zahrnovalo oficiální pojetí také představu práce jako určitého morálního závazku. V ideologické rovině byl chápán především jako vyjádření postoje jednotlivce k práci a s ním zároveň jeho postoje k idejím a zásadám socialistické společnosti. Pracující v něm manifestovali „uvědomění si socialistické skutečnosti, jejich [jejích – oprava FK] zákonitostí a jejího vývojového procesu“, a zejména vědomí „společenské nutnosti práce“.⁴⁶ Expertním diskurz pak spojoval představu morálního závazku spíše s obyčejným pocitem lidské radosti a naplnění z užitečné a dobře vykonané práce. Velmi výstižně a srozumitelně jej popsal ekonom a sociolog Radoslav Selucký: „Představme si, že by i tomu nejméně uvědomělému dělníkovi (spisovateli, inženýrovi, zemědělci) někdo řekl: Budeš dostávat za svou práci trojnásobnou odměnu, ale nebude realizována. Tvé výrobky půjdou do šrotu, tvé rukopisy nebudou tištěny, tvé projekty nebudou realizovány, tvá setba nikdy nevzejde. Jsem přesvědčen, že normální člověk by na takovou dohodu nikdy nepřistoupil, byť by byla pro něho jakkoli hmotně výhodná. Morální uspokojení z práce je snad vůbec ta nejvyšší odměna“.⁴⁷ V podobném duchu tvrdil Jiří Cvekl z Filozofického ústavu Československé akademie věd, že „tzv. morální faktory hrají [...] v životě soudobých lidí obrovskou roli“, a upozorňoval na to,

---

⁴⁵ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. S. 79-83. Podobně MACHONIN, Pavel, *Cesty k beztržní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. S. 112.

Z Ústavy Československé socialistické republiky, zák. č. 100/1960 Sb. In: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. 1960, částka 40, s. 289-310, cit. čl. 7, odst. 3.

⁴⁶ Info k bodu „Vztah mezi hmotnými a morální podněty k práci“, předl. 11. ledna 1966. Cit. Příloha III/Závěry, s. 4 a Příloha IV/Stručná zpráva, s. 18. NA, fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958-1968, č. fondu 1261/1/8, sv. 18, aj. 74/1.

⁴⁷ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. Cit. s. 18.

„jakou nesmírnou silou je v životě lidí jejich sebecit, i ve smyslu vlastní důstojnosti nebo potřeby sebeuplatnění.“⁴⁸ Ve formě tvůrčího sebeuplatnění se pak morální závazek k práci svou podstatou již přibližoval komunistickému ideálu „práce jako první potřeby člověka“ a v promluvách o práci směřovaných více do budoucnosti byl často ústředním motivem.

1.2.2. Kolektivistický aspekt

Zmiňoval jsem, že jednu z určujících podmínek přechodu k socialismu jako „vyššímu vývojovému stupni“ společnosti představovalo podle oficiálního výkladu ustavení „socialistických výrobních vztahů“. Jejich teoretické pojetí vycházelo především ze vzájemného propojení společenského charakteru práce, společenského vlastnictví výrobních prostředků, společenského zisku a jeho redistribuce pracujícím. V každodenní praxi se však tyto kategorie z hlediska možnosti přijetí a osvojení na širší sociální základně jevíly jako příliš abstraktní a vzdálené. Ve zprávě autorského týmu z okruhu tvůrců expertního diskurzu předložené na počátku roku 1966 Ideologické komisi ÚV KSČ se například v této souvislosti hovořilo o tom, že se „ustálila představa, že nesporně existuje nová, nekapitalistická sociální struktura [...] Zároveň však vlastní charakter těchto vztahů [myšleny vztahy v rámci oné ‚nekapitalistické sociální struktury‘] [...] není jasný a jednoznačný. Jejich charakteristika jako vztahů socialistických nebo jako socialistické sociální struktury má [...] rámcový, povšechný, až formální ráz.“⁴⁹ Konkrétnější a výmluvnější odraz stavu „společenského vědomí“ pak nabídl v době pražského jara František Lehr z Ústavu státní správy, když mluvil o svém vztahu ke společenskému vlastnictví výrobních prostředků: „Otázku [...] ideálního spoluvlastníka výrobních prostředků, věřte mi, považuji za hodně nepraktickou a tolik mě nezajímá. Podle názoru některých národohospodářů nejen jsem, ale i nadále bych měl být ideálním spoluvlastníkem Východoslovenských železáren. Mockrát děkuji za toto blaho, za tuto vymoženost, kterou mi dopřál tento systém, protože v tom nevidím pro vlastní osobu nic praktického.“⁵⁰ I přes radikální změny v sociální struktuře a její ideologické přeznačení tak záviselo utváření

---

⁴⁸ CVEKL, Jiří. Vědeckotechnická revoluce a kultivace lidských sil. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1966, č. 2. S. 223–230. Cit. s. 227. Dostupné také z <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2441>.

⁴⁹ Změny v sociální struktuře Československa a dynamika sociálně politického vývoje. NA, fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968, č. fondu 1261/1/8, sv. 17, aj. 73/2. Cit. s. 115.

⁵⁰ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s.179. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

„socialistických výrobních vztahů“ výsledku spíše na vlastní zkušenosti jednotlivců nebo pracovních kolektivů. Soutěžení o titul brigády socialistické práce je pak možné chápat jako jeden z prostředků, jenž měl získání nové, „socialistické“ zkušenosti napomáhat.

Kolektivy soutěžící o titul brigády socialistické práce byly v Československu zakládány podle vzoru sovětských brigád komunistické práce. Ty se v době svého vzniku na konci padesátých let pokoušely navázat na tradici *subotníků* z období sovětského válečného komunismu, jež spočívala v přijímání závazků komunisty a později také „sympatizujícími“ k dobrovolné a neplacené práci vykonávané po pracovní době. V této tradici pak byly *subotniky* spojovány s představou „práce pro společnost, vykonávané z vlastní vůle, vlastního rozhodnutí“, jež podle soudobé argumentace dokládala reálnou možnost odpoutání práce od sféry přinucení.⁵¹ V Československu se první soutěžící pracovní kolektivy ustavily na podzim 1958. Větší dynamiku získalo hnutí v následujícím roce a v šedesátých letech již představovalo rozšířenou a postupně převažující formu socialistického soutěžení. Princip soutěže spočíval v každoročním uzavírání souboru kolektivních závazků, sahajících od vlastní práce, kde šlo především o zvyšování produktivity, kvality a hospodárnosti, přes další vzdělávání a zvyšování kvalifikace až k různým mimopracovním aktivitám a způsobům trávení volného času. V závislosti na plnění přijatých závazků byl pak nejlepšímu soutěžícímu kolektivu přiznán titul brigády socialistické práce. Se získáním titulu bylo spojeno také finanční ohodnocení.

Podobně jako mezi hmotnými a morálními podněty k práci lze vést dělicí linii také v případě hnutí brigád socialistické práce. Její základní osa vystupuje poměrně jasně již ze samotného hesla brigád „socialisticky pracovat, socialisticky žít“ (jež jsem si pro jeho názornost vypůjčil i pro název této subkapitoly.) Zatímco část hesla „socialisticky pracovat“ byla svázána především s materiálními aspekty práce a jejím určujícím kritériem byly v konečném důsledku ukazatelé hospodářského plánu, mířila část „socialisticky žít“ hlouběji směrem k osobnostnímu profilu členů brigád a konstrukci představy „socialistického“ způsobu života.

Vzhledem k budování rozsáhlé „materiálně-technické základny“ budoucí komunistické společnosti byl důraz kladen především na ekonomické aspekty přínosu brigád socialistické práce. Jednalo se hlavně o překračování plánované

---

⁵¹ FRÜHAUF, René. *Ze zkušeností brigád socialistické práce: určeno prac. odb. orgánů organizujícím nové hnutí i jeho přímým účastníkům*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1960. S. 17–20. Cit. s. 20.

výroby, stále větší pozornost však patřila rovněž „kvalitativním ukazatelům“ jako zhospodárnění výroby (zejména formou úspory surovin, paliv či energií), zvyšování jakosti výrobků nebo zavádění nových výrobních technologií či zlepšovatelských návrhů. V logice tvrzení o utváření subjektu v jeho praxi však šlo i o závazky, „které zasahují již morálně politický profil člověka“.⁵² Tato „výchovná“ funkce brigád socialistické práce byla pak ve srovnání s tou ekonomickou vnímána jako „mnohem náročnější, [...] protože zasahuje do celého života lidí, v němž jde o přeměnu myšlení, povahy a charakteru.“⁵³ Na základě stanoviska, že „člověka všestranně a nejlépe vychovává pracovní kolektiv [...] Všichni se starají, jak pracuje a žije každý z nich“,⁵⁴ podle toho také dosahovalo „výchovné“ působení brigád daleko za hranici utváření „socialistického poměru k práci“. Výčet oblastí „výchovné“ činnosti brigád se tak pohyboval od „sobectví, nemorální[ho] jednání, nedodržování pravidel socialistického soužití“ přes „nesprávný poměr k ženě a k starším lidem a zanedbávání povinností vůči dětem“ až k boji proti „hrubosti, opilství a násilnictví.“⁵⁵

Právě opilství patřilo ve spojitosti s neomluvenými pracovními absencemi, dobově označovanými jako tzv. „bulačství“, k poměrně častým a velmi kritizovaným projevům porušování „socialistické morálky“ či „socialistického poměru k práci“.⁵⁶ Z hlediska brigád socialistické práce však „bulačství“ tvořilo zároveň součást obrazu „zdravého“ působení kolektivu na jednotlivce. Pro jeho konstrukci byly velmi cenné především výpovědi o konkrétní zkušenosti „napravení“, sloužící jako příklad pro ostatní. Na prvním celostátním aktivu vedoucích soutěžících kolektivů v Praze v březnu 1960 tak mluvil předák odborového svazu hutního průmyslu a rudných dolů Kopáček například o tehdejších Vítkovických železárnách Klementa Gottwalda: „Jedna brigáda si vzala do svého středu soudruha, který byl notorickým bulačem. Za rok měl 24 neomluvených směn, ničil nástroje a přicházel na směnu v podnapilém stavu. Dnes je hodnocen jako dobrý mládežník, s dobrou pracovní

---

⁵² FRÜHAUF, René. *Ze zkušeností brigád socialistické práce: určeno prac. odb. orgánů organizujícím nové hnutí i jeho přímým účastníkům*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1960. Cit. s. 58 a 59–60.

⁵³ *Socialisticky pracovat, socialisticky žít. Sborník zkušeností z rozvoje hnutí brigád socialistické práce v závodech hutního průmyslu a rudných dolů. Z příspěvků přednesených na 1. celostátním aktivu vedoucích soutěžících kolektivů ze závodů hutního průmyslu a rudných dolů, konaném ve dnech 3. a 4. března 1960 v Praze*. Praha: Práce, 1960. Cit. s. 11.

⁵⁴ FRÜHAUF, René. *Ze zkušeností brigád socialistické práce: určeno prac. odb. orgánů organizujícím nové hnutí i jeho přímým účastníkům*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1960. Cit. s. 64.

⁵⁵ Tamt. Cit. s. 92.

⁵⁶ více k problematice viz BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel. K některým problémům fluktuace, absentismu a pracovní morálky v průmyslových oblastech českých zemí v letech 1949–1960. *Slezský sborník*. Opava: Slezské zemské muzeum, 1991, roč. 89, č. 2. S. 127–140.

morálkou, vzorný v práci.“⁵⁷ Na jiném místě zase předák razičské party z dolu Ludvík v Ostravsko-karvinském revíru „zpravodaji ‚Rudého práva‘ sdělil: ‚V naší partě je havíř Karel. Po výplatě obyčejně nepřišel [do práce], vysedával nad skleničkou. Pohovořili jsme s ním, vyprovodili jsme ho i domů – celá parta si ho vzala na starost. Karel od podepsání závazku ‚nezbulal‘. Udělali jsme správně, že jsme ho nevyřadili z kolektivu‘ “⁵⁸. Podobná vyjádření jistě plnila především deklarativní účel. Na druhou stranu je však třeba vzít v potaz, že pozadí podobných deklarácí často mohla tvořit v tomto kontextu poměrně „účinná“ praxe stalinského vystavování jednotlivce kolektivnímu soudu. Na zmiňovaném celostátním aktivu BSP ji popisoval Ivo Suchánek ze Železáren Prostějov: „Věřte, soudruzi, že je lépe zpovídat se mistrovi nebo vedoucímu provozu než celému kolektivu pracovníků. Tam nestojí viník před jedincem, ale před očima všech svých spolupracovníků, a je mu opravdu těžko odpovědět na to, proč nebyl den předtím v práci, nebo proč se mu stalo, že přišel do továrny v podnapilém stavu.“⁵⁹

Se soutěží BSP se rovněž pojila představa, že členové zúčastněných pracovních kolektivů budou společně trávit i určitou část osobního volna a tím se bude kolektivistický étos přenášet z pracovního prostředí také do privátní, mimopracovní sféry. I v tomto případě pracovala konstrukce obrazu „zdravého“ kolektivu s příkladem konkrétní zkušenosti. Na V. všeodborovém sjezdu v roce 1963 tak Eliška Ondráčková ze šumperských Českomoravských eternitových závodů ve svém projevu promluvila mimo jiné také o tom, že „členky naší brigády společně ukládají v závodě na vkladní knížku ve prospěch celého kolektivu všechny odměny ze soutěže, odměny, které dostáváme jako nejlepší pracovnice za čtvrtletí. Těchto peněz pak používáme na krytí výdajů při společných akcích. Byly jsme již dvakrát na kulturním zájezdě v Praze a spojily jsme to s návštěvou divadel, muzeí. Byly jsme na Hradě a všechno to jsme si financovaly ze svých vlastních peněz.[...] Se zavedením společné vkladní knížky byly zpočátku také potíže. Některé starší soudružky jsme musely hodně přesvědčovat, avšak i ony pochopily, že brigády socialistické práce jsou průkopníky cesty, kterou nám vytyčil XII. sjezd

---

⁵⁷ *Socialisticky pracovat, socialisticky žít. Sborník zkušeností z rozvoje hnutí brigád socialistické práce v závodech hutního průmyslu a rudných dolů. Z příspěvků přednesených na 1. celostátním aktivu vedoucích soutěžících kolektivů ze závodů hutního průmyslu a rudných dolů, konaném ve dnech 3. a 4. března 1960 v Praze.* Praha: Práce, 1960. Cit. s. 12.

⁵⁸ FRÜHAUF, René, *Ze zkušeností brigád socialistické práce: určeno prac. odb. orgánů organizujícím nové hnutí i jeho přímým účastníkům.* Vyd. 1. Praha: Práce, 1960. Cit. s. 94–95.

⁵⁹ *Socialisticky pracovat, socialisticky žít. Sborník zkušeností z rozvoje hnutí brigád socialistické práce v závodech hutního průmyslu a rudných dolů. Z příspěvků přednesených na 1. celostátním aktivu vedoucích soutěžících kolektivů ze závodů hutního průmyslu a rudných dolů, konaném ve dnech 3. a 4. března 1960 v Praze.* Praha: Práce, 1960. Cit. s. 25.

Komunistické strany Československa, cesty, která vede ke komunismu.⁶⁰

1.2.3. Participační aspekt

Společenské vlastnictví výrobních prostředků nepředstavovalo v oficiálním podání pouze instituci, jež odstranila sociálně třídní antagonismus a tím vytvořila podmínky pro utváření „socialistických výrobních vztahů“. V přeneseném smyslu výkonu „vlastnických práv“ zároveň opravňovalo pracující k účasti na rozhodovacích procesech řízení výroby a hospodářského vedení podniků. Rozsah i institucionální ukotvení této participace byly sice předmětem různých historických změn, samotný princip spojení instituce společenského vlastnictví s nárokem pracujících na účast na řízení však tvořil od zestátnění v roce 1945 jeden z konstitutivních vzorců oficiálního pojetí práce. V praxi ovšem průběh rozhodovacích procesů za ideou účasti pracujících na řízení notně zaostával. To z ní učinilo jen prázdnou rétoriku a ideologické klišé. Příkladem může být třeba tvrzení Pavla Machonina z roku 1961, že „roste každodenně přímá účast mas dělnické třídy (a tím i ostatních pracujících) na řízení výroby [...] na výkonu ‚vlastnických práv‘ [...] Tím se posiluje všelidový charakter socialistického vlastnictví“.⁶¹ Nebo zahajovací projev V. všeodborového sjezdu v Praze v květnu 1963, v němž se předseda Ústřední rady odborů František Zupka hned ve třetí větě zmiňoval o „účasti miliónů pracujících na řízení výroby, kontrole hospodaření“.⁶²

Pro pracující však byla participace – obzvlášť s ohledem na mzdy a rozdělování podnikových fondů – důležitou součástí jejich vlastní představy „socialistických výrobních vztahů“, jež si s podobnými ideologickými hesly nevystačila. Velmi kritická byla ve svém projevu na témže odborovém sjezdu například dělnice Pražského masného průmyslu Jiřina Řeháková: „Říkáme, že účast pracujících na řízení výroby a správě státu se stala právem pracujících. Ale jak s tímto právem zacházíme? [...] Někteří vedoucí hospodářští pracovníci se neradí s lidmi, neprojednávají různá opatření ve výrobě s pracujícími, a rozhodují mnohdy po svém i v odměňování pracujících. [...] Mnoho připomínek se utopí v nezájmu

⁶⁰ Protokol V. všeodborového sjezdu. Cit. s. 145. VOA, fond V. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–V), kart. 3, invj. 12.

⁶¹ MACHONIN, Pavel. *Cesty k beztřídní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. 1. vyd., Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. Cit. s. 145.

⁶² *O činnosti revolučního odborového hnutí a jeho úkolech v dalším rozvoji socialistické společnosti. Zpráva Ústřední rady odborů V. všeodborovému sjezdu konaném ve dnech 15. – 19. května 1963 v Praze přednesená předsedou Ústřední rady odborů soudruhem Františkem Zupkou*. Vydáno jako příloha deníku Práce 16. května 1963. VOA, fond V. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–V), kart. 2, invj. 8j.

hospodářských vedoucích.“⁶³ Takový pohled přitom nebyl zdaleka ojedinělý. Podobně například v předsjezdové diskusi odborářů ke zprávě o činnosti ROH (tyto zprávy pak byly obvykle sjezdovým delegátům předloženy jakou součást zahajovacího projevu) upozorňoval Vladimír Laszák z Tábora v připomínkách zaslaných ÚRO na „nedůslednost, nezodpovědnost, která [...] natrušuje [narušuje – oprava FK] plnění plánu. Začíná to u výrobních porad, kde se sice připomínky zapisují do bloků, ale už se obvykle nikdo nic nedoví, jak s nimi bylo naloženo.“⁶⁴

Tlak na změny v přístupu k participaci přicházel také ze strany expertního diskurzu. Jeho tvůrci přitom vnímali potřebu změn především s ohledem na koncepci ekonomické reformy, snažící se motivovat pracující k aktivnějšímu a účinnějšímu zapojování do řešení klíčových otázek výroby a dalších důležitých hospodářských procesů. Cílem bylo vytvořit takový systém organizace práce, v němž by pracující disponovali reálnými možnostmi tyto procesy ovlivňovat a zároveň se podílet na jejich hospodářském výsledku, současně by ovšem nesli také mnohem větší díl zodpovědnosti. Expertní diskurz pak spojoval participaci také s důležitou funkcí posilování prvků autenticity pracovníka v pracovním procesu, jež mělo přispět ke zmírňování odcizení práce.⁶⁵

Za první krok tímto směrem je možné označit obnovení tzv. výrobních výborů, známých již z doby poválečného dvouletého hospodářského plánu. Při zjištění, že „schází skutečná neformální a kvalifikovaná účast pracujících na řízení výroby“, měly podle Jana Hýska, autora dobové publikace k problematice zakládání výrobních výborů, tuto účast, a to zejména jako „účast na řízení podniku, závodů a provozů, tj. na vyšších stupních řízení“, nové výrobní výbory zprostředkovávat a organizačně zajišťovat.⁶⁶

Ve výrobních výborech byli zastoupeni členové všech zaměstnaneckých skupin od dělníků přes technicko-hospodářské profese až po podnikový management. Tomuto složení odpovídala také struktura jejich agendy, jež se stala prostředkem k prosazování různých individuálních či skupinových zájmů. Jejich charakter do značné míry určovalo pracovní zařazení daných aktérů v rámci podnikové

---

⁶³ Protokol V. všeodborového sjezdu v Praze 1963. Cit. s. 410. VOA, fond V. všeodborového sjezdu(ÚRO–SJ-V), kart. 3, invj. 12.

⁶⁴ Dopis („Věc: Laszák Vl. – připomínky k tezí“), na ÚRO doručeno 2. března. 1963. Tamt., kart. 3, invj. 11.

⁶⁵ „[Účast pracujících na řízení] omezuje na nejnižší možnou míru pocit odcizení, neboť poskytuje řadovým pracovníkům nikoli pouze formální, ale reálnou možnost podílet se na rozhodování v makroekonomické i v mikroekonomické sféře.“ SELUCKÝ, Radoslav. *Clověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. S. 90.

⁶⁶ HÝSEK, Jan. *Výrobní výbory*. Vyd. 1, Praha: Práce, 1966. Cit. s. 9 a s. 10.

hierarchie, jež v případě průmyslové výroby podléhala ideologické konstrukci „neantagonistického“ vztahu společenské „třídy“ dělníků a společenské „vrstvy“ inteligence“. Z ní se pak odvozovalo funkční rozdělení na „výkonnou“ (tj. produktivní ve smyslu přímé výroby) a „řídící“ (v dnešním smyslu manažerské exekutivy) práci. Na straně „výkonné“ práce se pak v agendě výrobních výborů objevovala témata jako způsob rozdělování podnikových fondů, výše mezd a prémie, zkracování pracovní doby nebo kvalita pracovního prostředí. Na straně „řídící“ práce to pak byly například otázky spojené se zajištěním výroby podle hospodářského plánu, sledování její hospodárnosti a kvality, dále rovněž velmi důležitá otázka pracovní kázně obecně, a obzvláště dodržování pracovní doby apod.⁶⁷

Tyto různé, a v některých ohledech dokonce střetávající se zájmy a preference se pokoušela ideologická konstrukce „neantagonistické“ třídní společnosti usměrňovat normativním vymezením společenských funkcí. Dělníci („výkonná“ práce) zde byli definováni jako „třída“, jež „prostřednictvím státu ve spolupráci s ostatními pracujícími řídí celou ekonomiku společnosti.“⁶⁸ Zatímco „stát“ v této definici odkazoval v konečném důsledku na vůdčí roli komunistické strany a jejího aparátu, mířil výraz „ostatní pracující“ – v náhledu společenské struktury jako „svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele je dělnická třída“⁶⁹ – především k inteligenci („řídící“ práci), jež sice nebyla „vládnoucí a[ni] vedoucí silou společnosti“, přesto však „ve vedení společnosti a zejména výroby vykonává důležité funkce.“⁷⁰ Vzhledem ke zjevné ambivalenci, kdy „výkonná“ práce sice opravňovala dělnickou „třídu“ zároveň k řízení, ovšem pouze prostřednictvím inteligence vykonávající „důležité funkce ve vedení společnosti a výroby“, jež byla ale jako „nevládnoucí“ a „nevedoucí“ společenská „vrstva“ zpětně podřízena dělnické „třídě stojící „v čele“, však tato konstrukce spíše než o faktickém uspořádání vztahů v rámci podnikových hierarchií vypovídá o rozpacích, do nichž ideologický „dogmatismus“ přiváděla sociální realita.

Jan Hýsek se ve svém instruktážním textu k zakládání a činnosti výrobních výborů spíše než na ideologická schémata spoléhal na význam diskuze. Vycházel ze stanoviska, že diskuze je „především kolektivním hledáním pravdy, nejlepších

---

⁶⁷ HÝSEK, Jan. *Výrobní výbory*. Vyd. 1, Praha: Práce, 1966. S. 21–26, 47–48.

⁶⁸ MACHONIN, Pavel, *Cesty k beztřídní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. Cit. s. 137.

⁶⁹ Tamt. Cit. s. 135. Viz také Ústava Československé socialistické republiky, zák. č. 100/1960 Sb. In: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. 1960, částka 40, s. 289–310, čl. 1, odst. 1.

⁷⁰ Tamt. Cit. s.137–138.

závěrů a řešení.⁷¹ Pro praxi výrobních výborů pak doporučoval „takové diskuse, které mají ráz kolektivního řešení problémů, a tedy představují určitou formu společně tvořivé aktivity. Jsou to diskuse[...] které spočívají ve skutečném ‚uvažování‘ o problémech, a to s tím, aby posunuly vpřed poznání [...] jak by bylo třeba nejsprávněji postupovat v té či oné otázce.“⁷² Diskuze měly být podle Hýska především věcné – měly se stát „školou jasného vyjadřování a přesvědčujícího argumentování.“⁷³ Nepatřilo do nich naopak „[b]ezplánovité tlachání“ ani neměly představovat „[a]rénu veřejných přehlídek učenosti a důvtipu [...] [t]est nepozornosti při poslouchání referátu [...] [s]eanci nepřehledných asociací [...] [p]řehlídku dovednosti zdlouhavě vyjadřovat nepatrný obsah [...] [m]etodu sondování – ‚odkud vítr fouká‘ [...] [či] [v]ýcvik v etnosti trpělivého čekání na odchod domů“.⁷⁴ K diskuzím nabádal Hýsek zvat „osoby, které mohou skutečně přispět k tomu, aby řešení problému pokročilo.“⁷⁵ To však podle něj neznamenal, že by se měly stát uzavřeným fórem odborníků: „i lidé, kteří se považují za nejlepší experty v určitém oboru, mají z diskuse užitek, a to někdy vystoupením – laiků.“⁷⁶ Jako další podmínky diskuze uváděl poskytnutí dostatku času pozvaným na přípravu na diskuzi, včasné oznámení hlavních tezí úvodního referátu či zajištění potřebné literatury, vhodných prostor a technického vybavení (tabule, promítací přístroj, ozvučení apod.) Vzhledem k návodnému charakteru Hýskovy publikace, vydané v odborovém nakladatelství Práce v roce 1966, ji lze jistě řadit k soudobé oficiální literární produkci představy „socialistických výrobních vztahů“. Pak je – přinejmenším co se týče výkonu „vlastnických práv“ ke společenskému vlastnictví – možné uzavřít, že navzdory ideologickým konstrukcím mohl a měl být reálný obsah pojmu „socialistické výrobní vztahy“ hledán a nalézán především pomocí otevřené diskuze.

1.3 Expertní diskurz

Proces destalinizace se v Československu rozprostřel se všemi svými zvraty, vzestupy a pády nakonec do období trvajícího skoro půldruhé dekády. Na jeho počátku stálo stejně jako v dalších střeoevropských zemích východního bloku

---

⁷¹ HÝSEK, Jan. *Výrobní výbory*. Vyd. 1, Praha: Práce, 1966. Cit. s. 31.

⁷² Tamt.

⁷³ Tamt. Cit. s. 32.

⁷⁴ Tamt. Cit. s. 31.

⁷⁵ Tamt. Cit. s. 32.

⁷⁶ Tamt.

odhalení „kultu osobnosti“ na XX. sjezdu KSSS v roce 1956. V Československu zahájila destalinizaci filozofická debata, jež byla sice ještě v padesátých letech utlumena kampaní proti tzv. revizionismu,⁷⁷ zcela zastavit se však mocenským elitám spojeným s obdobím „kultu osobnosti“ destalinizaci nepodařilo. Především pokračoval po vyhlášení „největší amnestie politických vězňů“ v roce 1960 (bylo jich propuštěno 64 %)⁷⁸ proces rehabilitací (zpráva tzv. Kolderovy komise z roku 1962). Na rozvíjení tzv. „obrodného procesu“ se později významnou měrou podílela rovněž reformní historiografie, jejíž jádro se během šedesátých let vytvořilo na Ústavu dějin KSČ.⁷⁹ Z hlediska pojmání práce byl ovšem důležitý hlavně pád třetího pětiletého plánu a následné obnovení diskuze o ekonomických reformách, jež započala ve druhé polovině padesátých let v souvislosti s tzv. Rozsypalovou reformou.⁸⁰

Na vypracování nové koncepce ekonomických reforem se podílel tým odborníků vedený Otou Šikem a od poloviny šedesátých let byly pod souhrnným označením „Nová soustava řízení“ (někdy také „Zdokonalená soustava řízení“) zčásti postupně také zaváděny do praxe.⁸¹ Za běžně užívaným slovním spojením „Šikova ekonomická reforma“ je však třeba vidět také činnost celé řady na nejvyšší státní a stranické úrovni zřizovaných komisí, jako byly například Státní plánovací komise, Státní komise pro finance, ceny a mzdy, Státní komise pro řízení a organizaci, Státní komise pro hospodářskou a vědeckotechnickou spolupráci, Státní komise pro techniku aj. Podle výzkumu Aleny Mikšíkové zastávali jednu pětinu ze 129 skutečně obsazených pozic (z celkem 147 formálně vytvořených) v rámci organizační struktury těchto komisí vědečtí pracovníci.⁸² Oproti dřívějším deseti procentům představovalo podle ní pětinové zastoupení vědeckých pracovníků signifikantní nárůst, jenž byl výrazem „nejenom významu, společenského postavení a prestiže vědy, nýbrž také velké morální a politické zodpovědnosti expertů za

⁷⁷ KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2009.

⁷⁸ ROKOSKÝ, Jaroslav. Amnestie 1960. *Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, roč. 5, č. 1, 2011. S. 36–54. Cit. 36.

⁷⁹ SOMMER, Vítězslav. *Angažované dějepiscectví: stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Vyd. 1. V Praze: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011.

⁸⁰ ŠULC, Zdislav. *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Vyd. 2. Brno: Doplněk, 1998.

⁸¹ K cílům reforem a jejich zavádění do praxe viz JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard. Zwischen Planbefehl und Markt. Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006, pp. 63–123.

⁸² MÍŠKOVÁ, Alena. Kaderpolitik und -entwicklung im Kontext der tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006, pp. 543–558. S. 546.

vývoj národního hospodářství“.⁸³

V podmínkách všeobecného důrazu na „zvědečtění“ dosavadních přístupů k řešení ekonomických a společenských otázek tak v průběhu šedesátých let začal postupně nabývat na stále větším významu expertní diskurz. K jeho klíčovými nástrojům patřily vedle odborných zpráv a posudků pro stranické a státní vedení rovněž odborné knižní publikace a texty v odborných časopisech. S obnovením sociologického výzkumu a založením Sociologického ústavu v roce 1965 se v témže roce stal jedním z nich i *Sociologický časopis*. Ve spojení s vybranými tématy ekonomické reformy (produktivita práce, pracovní doba, mzdy apod.) a některými oblastmi sociologického bádání (např. sociologie průmyslového podniku, sociologie malých pracovních skupin, volný čas, společenská prestiž povolání aj.) se pak expertní diskurz stal zdrojem řady kritických reflexí, přehodnocení a nových pohledů na některé aspekty dosavadního pojetí práce. Jim jsou věnovány zbývající části této kapitoly.

1.3.1. Společenský zájem a všestranné rozvíjení osobnosti, nebo individualismus a konzum?

V souvislosti s hledáním účinných nástrojů zvyšování produktivity práce se v expertních úvahách dostávala do popředí stále více nutnost různých forem ekonomické motivace. Ve slovníku „Nové soustavy řízení“ vystupovaly pod souhrnným označením „hmotná zainteresovanost“. Výše jsem zmiňoval, že ačkoliv prvky ekonomické motivace posilovaly především individuální přístup k práci, pracovnímu výkonu a jeho ocenění, i přesto byly při zdůraznění společenského charakteru práce a redistribuce společenského zisku v souladu s principem sblížení zájmů jednotlivce a společnosti. Podrobnější přezkoumání vztahu individuální práce a jejího ocenění ke společenské práci a rozdělení společenského zisku však ukázalo v předpokládané jednotě zájmů jednotlivce a společnosti také některé dosti závažné rozpory.

Při omezené výkonnosti stávajících ekonomických zdrojů podléhalo rozdělení společenského zisku klíči hierarchie „společenských“ potřeb, jež se však nemusela pokaždé krýt s hierarchií zájmů daného jednotlivce. Radoslav Selucký uváděl jako příklad situaci, kdy „[š]patně bydlicí občané prosazují přednostně svůj hlavní zájem – dobře bydlet. Čekatelé na osobní automobil, kteří už dobře bydlí, prosazují

---

⁸³ Tamt. Cit. s. 547.

přednostně svůj hlavní zájem – mít vůz. [...] Společnost se však k těmto rozporům nechová lhostejně [...] zasahuje do jejich řešení. [...] Na prvním místě se postará o to, aby nejdříve každý měl přiměřený byt a teprve potom přiměřené auto a přiměřenou dálnici. Leč tím tyto dílčí zájmové rozpory neřeší, [...] [pouze] posunuje rozpor z úrovně jednotlivec – jednotlivec (případně skupina jednotlivců – skupina jednotlivců) na úroveň jednotlivec (skupina jednotlivců) – společnost.“⁸⁴ V důsledku tohoto posunu tak ztrácel rozpor svůj původní charakter rozporu mezi zájmy jednotlivců (případně skupin jednotlivců). V nové podobě „jednotlivec – společnost“ se pak nutně dotýkal premisy sblížení zájmů jednotlivce a společnosti, kterou, nyní již jako její rozpor, stavěl do rozporné pozice.

Aby se zvýšila výkonnost ekonomických zdrojů, bylo zapotřebí do nich investovat. Také v tomto případě se však při kritickém uvážení hierarchie zájmů ukazovala v oficiálním výkladu zřejmý protiklad. Spočíval v dvojjediné roli, v níž byl pracující na jedné straně námezdní pracovní silou s prvořadým zájmem na růstu mezd a s ním spojeným uspokojováním vlastní spotřeby, na druhé straně měl však vystupovat zároveň jako společenský vlastník výrobních prostředků, u něhož se naopak předpokládala na prvním místě snaha o akumulaci společenského zisku a jeho investování do dalšího rozvoje výroby. Seluckého závěr byl jednoznačný: „čím větší bude fond akumulace, tím menší bude fond spotřeby. Zájem občana jako vlastníka výrobních prostředků (hojně akumulovat a investovat) se dostává do rozporu s jeho zájmem spotřebitelským (hodně spotřebovat).“⁸⁵ S ještě vyhraněnějším názorem pak přišel v květnu 1968 František Lehr na besedě pořádané redakcí čtrnáctideníku *Reportér*: „problém rozdělování podnikového důchodu, tj. de facto hrubého důchodu (protože jde nejen o rozdělování mezi pracovníky, ale také o rozdělování mezi stát) existoval před znárodněním výrobních prostředků stejně jako po něm [...] na tomto se nezměnilo nic [...] [tedy] se vůbec nic nezměnilo na tom, jestli jsme znárodnili nebo neznárodnili výrobní prostředky [...] konfliktní hospodářské zájmy tady byly, jsou a budou, dokud připustíme individualitu jednotlivce, dokud připustíme jeho právní a hospodářskou subjektivitu, protože toto připuštění individuality zájmů je de facto zdrojem konfliktních hospodářských situací.“⁸⁶

Kritická analýza širších souvislostí ekonomické motivace a individuálního

⁸⁴ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. Cit. s. 22–23.

⁸⁵ Tamt. S. 20–21, cit. s. 21.

⁸⁶ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s.178. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

ocenění práce pak nevedla pouze ke skeptičtějšímu pohledu na význam společenského charakteru práce a společenského vlastnictví výrobních prostředků pro sbližování zájmů jednotlivce a socialistické společnosti. Otevřela také zásadní otázku možných důsledků ideologického pojetí práce jako formy sociální praxe utvářející lidskou osobnost. Tvůrci expertního diskurzu tady vycházeli z názoru, že se ani socialistické společnosti zatím nepodařilo vypořádat se s kapitalistickým „dědictvím“ odcizené práce. Radovan Richta, jeden z klíčových autorů expertního diskurzu, tvrdil, že „[z]rušení kapitálového vztahu [...] samo o sobě neodstraňuje odcizení z rozdělení výrobních a pracovních činností uvnitř společnosti [...] Toto odcizení práce nemůže zrušit ani socialistická společnost, pokud nezruší starou dělbu práce, z níž odcizení vyplývá.“⁸⁷ Jinými slovy, že „[s]ocialismus [...] stojí [...] v podstatě na půdě téže [odcizené] práce, jak se zformovala ve zděděném průmyslovém systému. [...] je [...] zřejmé, že ve značné části této práce se vzhledem k jejím charakteristickým průmyslovým mezím obnovuje v jiné rovině její vnitřní rozpolcení: člověk tu bezprostředně nerealizuje sám sebe jakožto tvůrčí, rozvíjející se bytost; nenachází v ní bezprostředně svou potřebu a své obohacení, nežije v ní, ale získává její pomocí prostředky k životu, který začíná až po skončení pracovního dne“.⁸⁸ Pro představu, jak taková odcizená práce vypadala, se podívejme například do pražského strojírenského závodu ZPA–Křižík: „Sledujme práci dívky z lisovny [...] Neustále, 14 600 krát za směnu se opakuje stejný sled těchto pohybů: jedním prstem vyrazí hotovou součástku, dvěma nasadí novou, druhou rukou přisune ochrannou sítku, nohou zaklapne. Tento cyklus trvá 2 vteřiny.“⁸⁹

Vlastní ideu osvobozené práce, jež tvořivě a všestranně rozvíjí lidskou osobnost, konstatování jejího přetrvávajícího odcizení a funkce zdroje prostředků k uspokojování individuální spotřeby nezpochybňovalo. Její uskutečnění však již nemohlo být dále vázáno na pouhý fakt existence socialistické společnosti a společenského vlastnictví výrobních prostředků. Jako další podmínku přidal expertní diskurz rozvíjení výrobních sil tak, jak ho předpokládal koncept vědeckotechnické revoluce, tj. především automatizaci a kybernetizaci výrobního procesu s postupným nahrazováním jednoduché manuální práce složitější a kvalifikovanější.

Spojení individuálního ocenění práce a uspokojování osobní spotřeby vnímali

---

⁸⁷ SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. Cit. s. 80.

⁸⁸ RICHTA, Radovan, *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. Cit. s. 118–119.

⁸⁹ SLEJŠKA, Dragoslav. Práce a řízení. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1965, č. 2. S. 111–123. Cit. s. 117. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/124-sociologicky-casopis-2-1965/2237>.

tvůrci expertního diskurzu naopak jako velmi reálné a aktuální. Vyjadřovali se pak k němu také mnohem častěji, a to jak v rovině odborné analýzy, tak i v rovině osobní zkušenosti. František Lehr na již zmiňované besedě redakce Reportéra například přiznával: „Nevím, proč kdo z vás chodí dělat, já osobně chodím dělat proto, abych měl slušnou životní úroveň, [...] abych si za svůj výdělek koupil takové množství zboží a v takovém rozsahu sortimentu, které bych mohl považovat za slušnou životní úroveň.“⁹⁰ Pojmu „životní úroveň“ pak připadla funkce „neutrálního“ kódu, jenž označoval konzumní praktiky spojené s uspokojováním individuální spotřeby, aniž by se přitom musely nutně dostávat do rozporu s oficiálními hodnotovými principy. Ani tato „shoda“ v kódu však nemohla zcela zastřít probíhající posun od étosu všestranného a tvořivého rozvíjení lidské osobnosti směrem k tzv. „spotřebitelského socialismu“.

Ačkoliv se konzumní praktiky a další jevové stránky „spotřebitelského socialismu“ velmi blížily modelu konzumní společnosti, jaká se po druhé světové válce začala postupně utvářet v západních kapitalistických zemích, přesto expertní diskurz jedno od druhého důsledně rozlišoval. Podstata tohoto rozlišení spočívala v tom, že masový konzum v kapitalistické společnosti nevycházel ze skutečných potřeb jednotlivců, nýbrž ze skutečné potřeby zhodnocovat kapitál. A takový konzum, jak psala Rita Budínová v týdeníku Československého svazu mládeže *Student*, „sám o sobě nečiní život šťastnější a tam, kde se samoučelná spotřeba klade na první místo společenského žebříčku hodnot, vyvíjí se lidé jednostranně a vlastně zmrzačeným způsobem“.⁹¹ Podle Radovana Seluckého tak v kapitalistické konzumní společnosti, „fetišismus peněz (člověk není tím, čím je, ale tím, co si může za své peníze koupit) dosáhl vrcholu“.⁹²

Expertní diskurz definoval „spotřebitelský socialismus“ prostřednictvím víceméně stejných kategorií jako kapitalistický konzum: „V socialistické společnosti je soukromé vlastnictví omezeno na sféru osobní spotřeby. Peníze určují této spotřebě zřetelně a jednoduše osobní míru. Vlastnictví a penězům zůstává i v socialismu možnost, aby uplatnily svoji převracející moc“.⁹³ Při tvrzení, že

---

⁹⁰ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s.178. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

⁹¹ BUDÍNOVÁ, Rita. ... o spotřebě. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 14–15. Cit. s.14. (Původně publikováno v týdeníku *Student* 3. 1. 1968).

⁹² SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. Cit. s. 103.

⁹³ HERMÁCH, Jiří. Nástin řešení problému rozvoje socialistického člověka a jeho potřeb. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 231–241. Cit. s. 234. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2447>.

„[p]řevratná moc peněz je [...] podstatně určována odepřením nebo oslabením možnosti, aby se člověk stal subjektem svého života, především odepřením možnosti tvořit“,⁹⁴ pak představoval – v podstatě jediný možný – rozlišující znak právě ideál tvořivého rozvíjení lidské osobnosti. Platilo tedy, že „[s]ocialismus nesmí odmítat konzumní základ ekonomiky. [...] Musí však odmítat fetišizaci spotřeby a její samoučelnost“.⁹⁵

K překonání konzumního fetiše mělo v socialismu, kde na rozdíl od kapitalismu již nebyla spotřeba vázána nutností zhodnocovat kapitál, dojít přechodem od „výroby pro spotřebu“ k „výrobě pro člověka“. Teoretické podmínky tohoto přechodu systematicky rozpracoval Jaroslav Selucký. Podstata jeho koncepce spočívala v „nasycení“, jež mělo konzum zbavit fetišizujících aspektů (tzv. „demonstrativní konzum“) a otevřít tak prostor pro ideál tvořivého rozvíjení lidské osobnosti.⁹⁶ Stejný názor zaujala ve svém článku i Rita Budínová, když tvrdila, že s konzumem spojované „neduhy nezaniknou [...] na základě programového zřeknutí se konzumu jako cíle, ale především – a snad pouze tím – že úroveň spotřeby celé společnosti natolik vzroste, že se stane samozřejmostí.“⁹⁷ Určitou skepsi však projevila Budínová ve vztahu k Seluckého představě do určité míry „samovolného“ přechodu po „nasycení“ konzumu k ideálu člověka. Upozorňovala naopak, že právě v této fázi „nasycení“ spotřeby teprve skutečně „vznikne nebezpečí konzumní, přetechnizované společnosti na úkor všestranného rozvoje jednotlivce.“⁹⁸

1.3.2. „Vedoucí úloha“, nebo společenská prestiž?

V rámci obnoveného sociologického výzkumu bylo v šedesátých letech provedeno mimo jiné také několik výzkumů společenské prestiže povolání. Expertní diskurz tyto výzkumy interpretoval hlavně jako empirickou analýzu hodnotových postojů pracujících spojených s vnímáním hierarchie společenské dělby práce. Jejich výsledky přitom přesvědčivě ukázaly, že výše sociálních statusů jednotlivých povolání neodpovídala ideologické konstrukci obrazu socialistické společnosti, v níž byla dělnictvu vyhrazena role vedoucí společenské síly. Mezi povolání s nejvyšší společenskou prestiží se z těch dělnických dostalo pouze jediné,

---

⁹⁴ Tamt.

⁹⁵ SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. Cit. s. 65.

⁹⁶ Tamt. 19–21, 41–43, 49–50, 65–66.

⁹⁷ BUDÍNOVÁ, Rita, ... o spotřebě. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 14–15. Cit. s.14. (Původně publikováno v týdeníku *Student* 3. 1. 1968).

⁹⁸ Tamt. Cit. s. 15.

a to horník na sedmém místě z celkem třiceti do výzkumu vybraných profesí.⁹⁹ Další dělnická profese, soustružník, figurovala ve stejném výzkumu až na třináctém místě, tedy zhruba v polovině tabulky zkoumané statusové hierarchie. S výjimkou družstevního rolníka na šestém místě patřila všechna ostatní povolání s vyšší společenskou prestiží než horník (architekt, vědecký pracovník, inženýr-konstruktor, středoškolský učitel a s nejvyšším oceněním lékař) zástupcům společenské „vrstvy“ inteligence. Bylo zřejmé, že z hlediska společenského statusu povolání nenašel ideologický, na třídní teorii postavený nárok dělnické „třídy“ na vůdčí postavení ve společnosti jako kritérium žádné platnosti. Stejně tak jej odmítal i expertní diskurz. František Šamalík, docent Právnické fakulty Karlovy univerzity, v něm například spatřoval „jakýsi ‚sociální rasismus‘“.¹⁰⁰ Jeho kolega Igor Tomeš zase upozorňoval na skutečnost, že „politika ‚třídní diferenciací‘ narušila princip sociální rovnosti pracujících“ a v něm jeden ze základních socialistických principů vůbec.¹⁰¹ Celý kontext dokresluje skutečnost, že se zcela nepodařilo prosadit ani základní obraz sociální struktury socialistického Československa tvořené společenskými „třídami“ dělníků a „vrstvou“ inteligence. V šetření k badatelskému projektu „Zkoumání představ o sociální rozvrstvení a sebeidentifikaci“ se s třídním modelem ztotožnilo pouze 48,5 % dotazovaných. 36,8 % z nich se přitom označilo za dělníky, 5,4 % za rolníky a 6,3 % se hlásilo k inteligenci. 18,8 % dotazovaných použilo pro své zařazení v rámci sociální stratifikace model hierarchicky uspořádaných vrstev „dole“ nebo „uprostřed“ (s příznačně „neobsazenou“ implicitní „horní“ vrstvou). A přibližně čtvrtina respondentů (24,3 %) pak svoji pozici v sociální stratifikaci společnosti v tomto šetření blíže vůbec neurčila.¹⁰²

1.3.3. Řídící a řízení

Čím méně se dařilo prosazovat ideologickou konstrukci společenského „svazku“

---

⁹⁹ BRENNER, Vladimír – HROUDA, Milan. Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1967, č. 5. S. 541–550 a pokr. 1968, č. 1. S. 43–54. Údaj převzat k konečné tabulky s. 50 (pokr.) Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/140-sociologicky-casopis-5-1967/2757>.

¹⁰⁰ ŠAMALÍK, František. Rovina Integrace. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 214–216. Cit. s. 215. (Původní článek byl publikován v *Literárních listech* 20. 6. 1968).

¹⁰¹ TOMEŠ, Igor. Právo na práci. Tamt., s. 236–246. Cit. s. 243. (Původní článek byl publikován v *Literárních listech* 25. 6.–27. 7. 1968).

¹⁰² JUNGSMANN, Bohumil. Zkoumání představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikaci ve výzkumu sociální diferenciací a mobility obyvatel ČSSR. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1967, č. 6. S. 758–766. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/141-sociologicky-casopis-6-1967/2797>.

dělníků, rolníků a inteligence a její funkční rozdělení, tím více nabývala na významu analýza uspořádání a vztahů v rámci podnikové hierarchie. Výzkum v Tesle Pardubice dvojice Jaroslav Kohout a Jaroslav Kolář ukázal například v souvislosti s fluktuací, vnímanou tehdy jako závažný problém, že „[n]ejvyšší [...] [je] stabilita vedoucích hospodářských pracovníků (75 % pracuje v nynějším zařazení více než 10 let), nejnižší je u dělníků (jen 15,8 % pracuje v nynějším zařazení více než 10 let). Poměrně značná je stabilita techniků (43,1 % nad 10 let).“¹⁰³ Dvojice si také položila otázku po možnostech sociální mobility, přičemž zjistila „nejvyšší ochotu k zastávání vyšší funkce [...] u zaměstnanců s vyšším vzděláním.“¹⁰⁴ Autoři tak mimoděk empiricky doložili stav, kdy na jedné straně dlouhodobě setrvala na vyšších pozicích podnikového managementu poměrně silně uzavřená skupina osob, a na druhé straně existoval zájem zaměstnanců s vyšším vzděláním, jež stávajícím držitelům těchto pozic scházelo,¹⁰⁵ o profesní a kariérní růst. Tato okolnost se také stala jedním z důležitých faktorů dynamiky „obrodného procesu“ a ještě se k ní vrátím podrobněji.

Analýza způsobu organizace a kontroly práce zase poskytla důležité poznatky o praktickém fungování instituce účasti pracujících na řízení. Ve srovnání s ideologickou konstrukcí „vedoucího postavení“ dělnické „třídy“ však přinesl empirický výzkum zásadně jiný obraz řídících a řízených. Ukázal totiž, že zatímco „[p]okud jde o úředníky a techniky, převládá u nich horizontální organizace práce, takže nemají většinou přímé podřízené“, byla naopak dělnickým kolektivům práce prostřednictvím různých stupňů řízení (směnový mistr, mistr, vedoucí provozu apod.) vždy přidělována.¹⁰⁶ Tak stáli „[d]ělníci [...] na začátku hierarchie autority a moci a na konci kanálů komunikací, tj. informací, požadavků a příkazů.“¹⁰⁷ Dělník

---

¹⁰³ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jaroslav. Komplexní sociologický průzkum v Tesle Pardubice. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 546–557. Cit. s. 550. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2525>.

¹⁰⁴ Tamt. Cit. s. 554.

¹⁰⁵ K nízkému vzdělání vedoucích hospodářských pracovníků viz např. JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard. Zwischen Planbefehl und der Markt. Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und der DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006. S. 63–123. Zde s. 71.

¹⁰⁶ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jaroslav, Komplexní sociologický průzkum v Tesle Pardubice. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 546–557. Cit. S. 552. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2525>. Srov. také BATTĚK, Rudolf. Příspěvek ke studiu pracovních skupin v socialistickém průmyslu. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 558–572 (S. 559–562). Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2522>.

¹⁰⁷ KOLÁŘ, Jaroslav. Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 1. S. 1–11. Cit. s. 3. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/150-sociologicky-casopis-1-1969/3039>.

byl „nejvíce podřízen rutině a disciplině pracovního procesu v průmyslu.“¹⁰⁸

Ani poměrně striktní hierarchie organizace a kontroly práce ovšem nedávala podnikovému vedení v uplatňování kompetencí zcela volnou ruku. Předně působily v rámci podnikové struktury různé „[s]kupiny nátlaku na ředitele“.¹⁰⁹ Ty se měly nacházet v jeho bezprostředním okolí, kde „technický náměstek reprezentuje inženýry a konstruktéry, výrobní náměstek liniové vedoucí (od mistrů počínaje), ekonomický náměstek administrativu a ekonomické a obchodní zaměstnance, předseda ZV ROH především dělníky a CZV KSČ společenské mocenské centrum.“¹¹⁰ Kromě nich však tvořili „nátlakovou skupinu“ také samotní dělníci, jež „jakožto nejpočetnější skupina v podniku [...] mají možnost svým kolektivním postojem podstatně ovlivňovat rozhodování vedoucích pracovníků.“¹¹¹ Jako příklad sebevědomí dělníků může posloužit i výrok Miroslava Sehnala, železáře z Pozemních staveb Olomouc, pronesený na VI. všeodborovém sjezdu: „Nikdy se nesmí zapomenout, že ředitele můžeme kdykoliv nahradit, ale tu základní masu zdravých a silných lidí těžko hledáme.“¹¹² V tvrzení o „těžkém hledání mas“ se odrážel rovněž důsledek trvalého nedostatku pracovních sil a fluktuace, jež činil dělníky na rozdíl od „kdykoliv nahraditelného ředitele“ do určité míry skutečně nenahraditelnými.

Důležitou roli hrála také již dříve zmiňovaná kolektivní diskuze, již měla projít všechna zásadnější rozhodnutí. Na rozdíl od nátlakových praktik však nabývala často formální charakter a ve svých účincích selhávala. Sociolog Milan Petrušek k tomu uváděl příklad, kdy podnikové vedení dopředu stanovovalo pracovní závazky brigád socialistické práce a předkládalo je ke schválení v podmínkách, v nichž nebylo možné je v pracovních kolektivech náležitě prodiskutovat, a „účast pracujících se [pak] projevuje pouze v tom, že takto připravený závazek odhlasují na členské schůzi.“¹¹³

Čím více se účast pracujících na řízení, jehož důležitou složkou byla rovněž organizace a kontrola práce, formalizovala a selhávala, tím více se pak vyostřoval spor mezi tlakem na zvyšování pracovního výkonu a dělnickou představou „dobré

---

¹⁰⁸ Tamt.

¹⁰⁹ Tamt.

¹¹⁰ Tamt.

¹¹¹ Tamt.

¹¹² Protokol VI. všeodborového sjezdu. Druhý den sjezdového jednání. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VI), kart. 6, invj. 20. Cit. s. 25/1.

¹¹³ PETRUSEK, Milan. Formální organizace a neformální struktura podniku. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966. S. 364–382. Na s. 380 cit. z PROVAZNÍK, Josef. *O dílnách a provozech socialistické práce*. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1963.

práce“. Podle teoretické analýzy charakteru pozic a rolí podnikové hierarchie Jaroslava Koláře byla jedním z jejích atributů také „možnost určovat tempo práce“ a v jejím rámci pak i „negativní vztah k těm, kdo pracují příliš málo nebo příliš mnoho.“¹¹⁴ Možnost určovat tempo práce se podle Koláře měla stát přímo „sociální normou dělníků“.¹¹⁵ Ti pak byli nuceni k prosazení své představy „dobré práce“, zahrnující dále pravidelnou pracovní dobu (na rozdíl od směnného provozu), „přátelského a rozumného“ mistra a dobré pracovní vztahy vůbec, „zájem vedení o dělníky“, zdravotní péči, čisté, teplé a světlé pracovní prostředí, profesionalitu či možnost individuálního odlišení,¹¹⁶ rozvíjet neformální strategie a praktiky.

Typické byly tyto strategie a praktiky zejména v oblasti stanovování výše výkonových norem. Jednu z nich na základě bezprostřední výpovědi detailně popsal v roce 1966 výzkum blíže neurčeného pražského strojírenského podniku: „Úkolář se snaží normy stlačovat. To se při nové práci musím nejdříve dohodnout se zkušenými dělníky, a potom mu řeknu: Za tolik to nedělám. Pak našteluju stroj a předvádím úkoláři práci tak dlouho, abych na ní vydělal aspoň korunu na hodinu. Tak to dělá každý zkušený dělník – někdo to umí lépe, někdo hůř. Nevyučení a ženy to nedovedou, zvláště ženy jsou ochotné dělat za cokoliv, jen aby si vydělaly. Já vydělávám i na starých pracích, protože ten přede mnou si uměl držet normy.“¹¹⁷ Hledání „přátelského a rozumného“ mistra zase mohlo vést až k vytvoření paralelní autority. Tuto situaci zachytil ve svém dva a půl roku trvajícím terénním (metoda participant observation) výzkumu dvou dělnických pracovních kolektivů blíže neurčených „generátorových plynáren“ Rudolf Battěk. V jednom z nich se měl stát „zjevný antagonistický vztah mezi formálním a neformálním vedoucím [...] dominantou sociální struktury skupiny.“ Formální vedoucí byl v jeho očích „sice dostatečně energický a pracovně zkušený, ale zcela postrádá schopnost uspokojovat mnohé další potřeby členů skupiny (poradenství v soukromých i pracovních obtížích, intelektuální vedení, životní perspektivy, zjevné nedostatky v jednání s lidmi, organizace pracoviště atd.) Pracovníci nemají ve svém vedoucím oporu a

---

¹¹⁴ KOLÁŘ, Jaroslav. Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 1. S. 1–11. Cit. s. 3. Dostupné také z:

<http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/150-sociologicky-casopis-1-1969/3039>

¹¹⁵ Tamt.

¹¹⁶ Tamt.

¹¹⁷ LANGMEIROVÁ, Dana. Vliv mezilidských vztahů v malých pracovních skupinách na pracovní produktivitu a negativní pracovní projevy. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1967, č. 5. S. 551–561. Cit. s. 558–9. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/140-sociologicky-casopis-5-1967/2759>.

nemohou se na něj spolehnout.“¹¹⁸ Velmi dobrý vztah měli mít naopak k neformálnímu vedoucímu, jehož „autorita vzrůstá tím, že dovede skupině vtisknout vědomí sounáležitosti a plní ty sociální funkce, které skupina postrádá u formálního vedoucího.“¹¹⁹

Neformální strategie a praktiky dělníků se pak do určité míry stávaly reálnou podobou svévolného přechodu od řízení k sebeřízení, před nímž v analýze vnitropodnikové komunikace varoval Bedřich Weisner: „když [řídící centrum] vyšle vylučující se nebo nesprávné informace a trvá na nich [...] v tom případě řízená soustava buď se snaží o kompromis [...] [nebo] vyřadí ŘC [řídící centrum] a začne na základě principu sebeřízení přijímané informace sama filtrovat a vylučovat“.¹²⁰ Na druhou stranu však Weisner zároveň upozorňoval, že striktně hierarchické pojetí a zachovávání „vztahu nadřízený – podřízený vytváří možnosti chápat pracovní vztah jako odcizení socialistického vlastnictví od socialistických vlastníků. A také mnohokrát takto působí.“¹²¹

Jako jedno z řešení se objevily úvahy o posílení instituce účasti pracujících na řízení tím, že by se rozhodnutí výrobních výborů stala pro podnikový management závaznými. To však naráželo na zásadní obtíž. Kromě již zmíněné vnitřně rozporné dvojediné role pracujících jako spotřebitelů (preferenze mezd a konzumu) a zároveň „vlastníků“ (preferenze akumulace a investic) totiž existovala ještě také disproporce mezi jejich „vlastnickým“ nárokem na přímou účast na řízení a současným požadavkem na jeho odborný charakter. Jestliže oficiální pojetí řešilo tento rozpor ideologickými konstrukcemi různých forem „zprostředkování“, potom Antonín Mynář z Institutu řízení v již citované besedě v redakci *Reportéra* jednoznačně prohlašoval: „Nejsem přesvědčen o tom, že dělnické rady s plnou řídicí pravomocí jsou tou cestou, která by vedla k prosperujícímu národnímu hospodářství.“¹²² Bedřich Weisner nebyl sice takto skeptický, ovšem „realizaci socialistické demokracie přímo ve výrobním procesu“ podmiňoval nutností dalšího vzdělávání: „čím je vyšší úroveň [vzdělání] pracujících [...] tím více může být přímé

---

¹¹⁸ BATTĚK, Rudolf. Příspěvek ke studiu pracovních skupin v socialistickém průmyslu. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 558–572. Cit. s. 566. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2522>.

¹¹⁹ Tamt.

¹²⁰ WEINER, Bedřich. K některým problémům informace a zpětné vazby ve výrobních kolektivech. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1965, č. 2. S. 124–134. Cit. s. 126. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/124-sociologicky-casopis-2-1965/2239>.

¹²¹ Tamt. Cit. s. 127

¹²² ¹²² Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s.176. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

nezprostředkované a zasvěcené účasti na řízení.¹²³

S dalším postupem ekonomických a společenských reforem se zdál být později východiskem model zaměstnanecké samosprávy, jejíž ustavení, rozsah kompetencí a postavení vůči podnikovému managementu byly intenzivně diskutovány v první polovině roku 1968. Po položení a kladném zodpovězení fundamentální otázky „[m]ají pracující vůbec zájem na tom, aby se spravovali sami?“ se například v závodě Wielhelma Piecka podniku ČKD Praha jevil jako vcelku neproblematický konsenzus,¹²⁴ že „samospráva [...] ponechá manažerům plnou volnost pro tvorbu a uskutečňování hospodářské a technické politiky podniků a nebude zasahovat do operativního řízení“.¹²⁵ Vyhradila si ale naopak pravomoc rozhodovat o způsobu rozdělení podnikových důchodů, a to zejména v otázce poměru mezi sumou určenou k výplatě zaměstnancům a sumou odváděnou a akumulovanou v různých podnikových fondech, a také zásadní a přelomovou pravomoc „na základě konkursu [...] jmenovat a odvolávat ředitele závodu.“¹²⁶ Vedoucí hospodářští pracovníci se tak měli stát zodpovědní za výkon své funkce a s ní spojených kompetencí přímo zaměstnancům podniku, přičemž by se současně výrazně omezil doposud rozhodující vliv stranického aparátu na jejich jmenování. Myšlenka samosprávy a s ní také zásadně nové pojetí účasti pracujících na řízení se jako součást připravovaného zákona o státním podniku nakonec dočkaly i svého právního rámce. Návrh zákona byl však hotový až v dubnu 1969, kdy již postrádal vzhledem ke změnám v politickém vedení země reálnou naději na přijetí.¹²⁷

1.3.4. „Abstraktní“ kolektiv

Kromě výzkumu podnikové hierarchie (sociologie průmyslového podniku) se bádání zaměřilo také přímo na pracovní kolektivy (sociologie malých pracovních skupin). Ve srovnání s ideologickým výkladem, kde se pojem „kolektivu“ stával do

---

¹²³ WEINER, Bedřich. K některým problémům informace a zpětné vazby ve výrobních kolektivech. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1965, č. 2. S. 124–134. Cit. s. 126. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/124-sociologicky-casopis-2-1965/2239>.

¹²⁴ SLÁNSKÝ, Rudolf. Jak si představují samosprávu v našem podniku. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 170–172. Cit. s.170. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

¹²⁵ SLÁNSKÝ, Rudolf. Jak si představují samosprávu v našem podniku. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 170–172. Cit. s.170. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

¹²⁶ Tamt. Cit. s. 171.

¹²⁷ JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard. Zwischen Planbefehl und Markt. Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006, S 63–123. Zde s. 103–110.

určité míry pouhou abstrakcí, užívanou jako symbol pro ne-, případně nad-individuální, tedy nesobecké, solidární a v tomto smyslu tedy „socialistické“, ukázal výzkum malých pracovních skupin kolektiv spíše jako konkrétní sociální strukturu tvořenou sítí různých sociálních vztahů, do níž byl jednotlivec jako jeho člen zapleten a zároveň se sám podílel na jejím utváření.

Rudolf Battěk rozdělil ve svém výzkumu tuto vztahovou síť do třech skupin. Skupinu a) tvořily běžné pracovní vztahy. Tady Battěk potvrzoval, že „[ch]arakter práce ve [zkoumaných] skupinách je převážně kolektivní [...] lze hovořit o kolektivní povaze práce.“¹²⁸ Odtud také vycházel pojem „kolektivu“ užívaný v ideologickém pojetí, jenž mechanickým přenesením kolektivního charakteru práce na „kolektivní“ charakter vztahů v rámci pracovní skupiny konstruoval pojem „kolektivu“ jako symbol pro ono nesobecké a solidární „socialistické“. Abstrakce takového pojetí „kolektivu“ pak spočívala v tom, že při orientaci na hlediska daná společenskou dělbou práce a charakterem vlastní pracovní činnosti bez dalšího zcela odhlíželo od všech jinak definovaných typů sociálních vztahů.

Battěk tyto vztahy ve svém rozlišení vztahové sítě pracovních kolektivů označil jako b) vztahy vznikající „z jiných než pracovních zájmů“ a zčásti také c) vztahy rodící se v „mezních (konfliktních) situacích“.¹²⁹ Vztahům typu b) přitom určil širší sociálně kulturní základ, zahrnující různé individuální hodnotové postoje, rodinné zázemí a také vztah ke kultuře a s ním související způsob trávení volného času. Analýza vzájemné komunikace členů obou zkoumaných pracovních kolektivů, v níž podle Battěka převažovala témata „a) sport, b) alkohol, c) vztah k druhému pohlaví (sex)“¹³⁰ pak ukázala, že ve skupině, v níž bylo u jednoho jejího člena možné „zaznamenat vyšší přirozenou inteligenci, celkový kulturně společenský rozhled, vyšší vzdělanost a trvalý zájem o současné dění [...] se však dostává do popředí [i] četba denního tisku, kulturních týdeníků a tím také diskuse o aktuálních společenských otázkách. Mnozí pracovníci [této skupiny] sami kladou otázky a dožadují se informací o problémech, které je zajímají a o nichž chtějí vědět více. Rovněž nákup knih je [v této skupině] mnohem častějším zjevem než [ve skupině druhé].“¹³¹ Battěkovi se tak podařilo empiricky doložit, že charakter pracovního kolektivu není ovlivněn pouze determinacemi společenské dělby práce, nýbrž že má

---

¹²⁸ BATTĚK, Rudolf. Příspěvek ke studiu pracovních skupin v socialistickém průmyslu. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 558–572. Tamt. Cit. s. 562. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2522>.

¹²⁹ Tamt.

¹³⁰ Tamt. Cit. s. 565.

¹³¹ Tamt. Cit. s. 564 a 565.

i svoji kulturní složku, již získává prostřednictvím významů utvářených v jazyce a vzájemné komunikaci svých členů. A také, že vztah kolektivu a jednotlivce není dán pouze jednosměrným působením celku na část, nýbrž že jednotlivec může svým chováním a jednáním rovněž působit na celek.

Také u poslední skupiny „c) mezních (konfliktních) situací“ posunul Battěk horizont analýzy vztahové sítě pracovního kolektivu daleko za rámec pracovního procesu a společenské dělby práce. Ty hrály sice v případech jako „odmítnutí provedení práce“ nebo „nespokojenost pracovníků s odměnou“ bezpochyby zásadní roli,¹³² kromě nich však dokázal Battěk rozpoznat konfliktní potenciál rovněž v odlišných sociálněpsychologických dispozicích jednotlivých členů zkoumaných kolektivů. V této perspektivě bylo potom možné nahlédnout určité druhy napětí a konfliktních vztahů také jako výsledek různé intenzity projevů agresivity, aktivity a dominance u jedněch, nebo naopak pasivity a podřízenosti u jiných členů pracovního kolektivu. „Solidarita“ se tu pak stávala spíše výrazem různých strategií a koalic tvořících se při střetech dominantních jednotlivců bojujících o získání či udržení vůdčí pozice v kolektivu, případně při snaze submisivnějších členů se této dominanci bránit.¹³³

1.3.5. Po práci volný čas

S kódem „životní úrovně“ se pojetí práce v expertním diskurzu rozšířilo od ekonomických podnětů k práci přes „spotřebitelský socialismus“ až do oblasti volného času. Logiku tohoto propojení vysvětlila v Sociologickém časopisu Blanka Filipcová lakonicky: „člověk, vybavený televizorem, autem, chatou, s možností navštěvovat kino, divadlo, jet na dovolenou k moři či na hory etc., potřebuje také určité množství času, aby dosaženou životní úroveň mohl ‚vychutnat‘ “. ¹³⁴ Vedle individuální spotřeby se tak stal další kategorií „životní úrovně“ volný čas.

V obecném povědomí vystupoval pojem volného času především v souvislosti se zkracováním pracovní doby (v expertním diskurzu pak kromě toho také na straně ne-práce v podobě zkracování doby nutné pro přepravu na a z pracoviště, zrychlení a zjednodušení obstarávání základních životních potřeb apod.) Tomu také odpovídal jak již v roce 1956 experimentálně započatý proces zkracování pracovní

---

¹³² Tamt. Cit. s. 562.

¹³³ Tamt. S. 562an.

¹³⁴ FILIPCOVÁ, Blanka. Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 255–262. Cit. s. 255. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2443>.

doby, jenž v průběhu šedesátých let pokračoval a vrcholil ustavením pětidenního pracovního týdne v roce 1968,¹³⁵ tak i různé vize ještě výraznějšího zkracování pracovní doby v budoucnosti. Článek *Na návštěvě v XXI. století* uveřejněný v týdeníku *Svět práce* v roce 1954 obsahoval například i tento fiktivní rozhovor mezi „návštěvníkem“ z roku 1954 a „inženýrem“ z 21. století: „Velmi pohodlné,“ pochvaloval si návštěvník z roku 1954. „Ale to se lidé musí pěkně ohánět, aby si to všechno tak pěkně zařídili.“ „Ano, bohužel,“ litoval inženýr, „máme dvacetihodinový den.“ „Jakže? Musíte pracovat dvacet hodin denně?“ ptal se návštěvník z roku 1954 zklamaně. „Jak to pracovat?“ Inženýr byl udiven. „Už dávno nepočítáme na pracovní hodiny, ale na hodiny volna.“ „Nu dobrá, kdo to však potom všechno udělá?“ ptal se návštěvník z roku 1954. „Stroje. Téměř všechno je automatisováno. [...] vůbec všechno, nač si pomyslíte, vyrábí se v továrnách, kde pracuje jen několik techniků a kontrolní personál.“¹³⁶ Kromě navození představy čtyřhodinového pracovního dne je v rozhovoru patrná rovněž proměna symbolické reprezentace práce. Namísto postavy dělníka, jehož práce byla nahrazena automatickými stroji, zde již jako pracující vystupují „inženýr“, „technici“ nebo „kontrolní personál“. Podobné vize budoucnosti se pak v šedesátých letech staly součástí zcela důkladně a se vši vážností vědecké kompetence zpracovaného konceptu „vědecko-technické revoluce“ a vypovídají tak o trvání ideje komunistické utopie i v rámci expertního diskurzu. A to včetně prognóz radikálního zkracování pracovní doby – podle Radoslava Seluckého například „až na tři, čtyři hodiny denně.“¹³⁷

Poněkud méně jednoznačně se proti tomu v expertním diskurzujevilo uchopení vztahu práce a volného času z hlediska ideálu „práce jako první potřeby člověka“. Perspektiva, v níž se měla práce osvobozená ze sféry přinucení stát dobrovolnou aktivitou člověka, podporující tvořivé a všestranné rozvíjení jeho osobnosti, znamenala zásadní změnu dosavadního chápání práce a s ní také zrušení navyklého oddělování práce a volného času: „Tento tradiční *protiklad* (v němž práce vystupuje především jako vyčerpávající, často monotónní, dílčí činnost, jež je v první řadě prostředkem obživy, a volný čas především jako sféra odpočinku, rozptýlení a zábavy, která eventuálně dává zapomenout na těžký svět práce a jen částečně je

---

¹³⁵ Vyhláška ministerstva práce a sociálních věcí č. 63/1968 Sb. o zásadách pro zkracování týdenní pracovní doby a pro zavádění provozních a pracovních režimů s pětidenním pracovním týdnem. In: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. 1968, částka 21, s. 165–188.

¹³⁶ ROTHMAYER, Rolf. Na návštěvě v XXI. století. *Svět práce: týdeník revolučního odborového hnutí*. Praha: Ústřední rada odborů, roč. 4, č. 10, 4. března 1954. (Převzato z deníku *Neues Deutschland*).

¹³⁷ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. Cit. s. 37.

sférou všestrannějšího rozvoje lidské osobnosti) *se postupně má změnit* v nové spojení tvořivé práce pro společnost, stimulující adekvátně bohatou činnost ve volném čase, jejímž smyslem není jen reprodukce člověka jako pracovní síly, ale všestranný rozvoj lidských sil, který je sám o sobě účelem.“ (zvýraznění kurzivou – F. K.)¹³⁸ Pokud mělo být spojení práce a volného času na společném základě tvořivé činnosti chápáno především jako důsledek proměny charakteru práce tak, jak jí předpokládal koncept vědecko-technické revoluce, potom však autorka citovaného textu, již dříve zmiňovaná a citovaná socioložka Filipcová, hned vzápětí připojila pochybnost, že „[p]ro některé teoretiky je [tato] Marxova koncepce utopií a otazník, který za ní stavějí, je do určité míry oprávněný, protože dnes nejsme schopni říci, jaké proměny v charakteru práce a dělby práce přinese rozvoj moderní automatizované techniky.“¹³⁹

Ideál tvořivého a všestranného rozvíjení osobnosti tak sice zůstával nadále součástí expertního diskurzu, jeho naplnění však předkládal stále jen jako vizi budoucnosti. Na rozdíl od jednoznačných forem nároků spojených například s „životní úrovní“ nebo participací pracujících si tak tento nejzazší ideál zachovával i v expertním diskurzu výrazně utopický charakter. Ve sféře práce byl vázán na postup vědecko-technické revoluce a s ní spojených – navíc ne zcela jednoznačně přijímaných – vyhlídek na změnu charakteru a společenské dělby práce. I samotný tvůrce konceptu vědecko-technické revoluce Radovan Richta se v této souvislosti cítil nucen přiznat, „že proměna lidského života v cílevědomý proces vlastního rozvoje, přes jejíž nutnost staví člověka soudobá revoluce ve společnosti a v technice, bude patrně nejnepohodlnějším a nejsvízelnějším problémem lidských dějin.“¹⁴⁰ Ve sféře volného času zase proti němu působil tlak související s nároky „životní úrovně“ a s ním spojené nebezpečí fetišizace individuální spotřeby.

Je možné shrnout, že pojetí práce se v expertním diskurzu neutvářelo na základě nějakého dopředu přesně stanoveného zadání, nýbrž spíše jako výsledek dílčích příspěvků šířeji založeného výzkumu diferencovaných společenských věd. V historickém odstupu je však možné jej nahlédnout i z perspektivy určitého celku. V tomto smyslu se pak zdá důležité zejména přepsání ideologického vzorce práce –

---

¹³⁸ FILIPCOVÁ, Blanka, Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 255–262. Cit. s. 257 (v jednoduchých závorkách v originále citován Karel Marx). Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2443>.

¹³⁹ Tamt.

¹⁴⁰ RICHTA, Radovan. Úvahy o budoucnosti dělby práce. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1965, č. 2. S. 89–110. Cit. s. 110. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/124-sociologicky-casopis-2-1965/2236>.

sociální praxe – uvědomění na empirický vzorec práce – spotřeba/volný čas – životní úroveň. „Zvědečtění“ a expertní diskurz pak přinesly také prolomení ideologického obrazu společenské hegemonie dělnické „třídy“. Dobře jej lze zachytit ve změně nositelů symbolického kapitálu nesmírně důležitého rituálu prvomájových oslav Svátku práce. Práce, jíž „u nás, v Sovětském svazu, v celém rozsáhlém socialistickém táboře, nestojí už nic v cestě. Pracující člověk je tu svoboden, pevně třímá svoje práva, za která tak dlouho bojoval, volně užívá všech darů spravedlnosti, která už nemá zavázané oči, ale která naopak bystře bdí nad tím, aby v našem životě stále pevněji zakotvoval nejvyšší ze všech lidských požadavků [...] kdo nepracuje, ať nejí; kdo pracuje, ať rozhoduje.“¹⁴¹ Jestliže byl oslavný rituál i se svým výrazným symbolickým nábojem na titulní straně Rudého práva v roce 1961 ještě líčen především jako den „radosti pod vlnobitím dělnických praporů“,¹⁴² pak na témže místě v roce 1968 již „v prvomájových průvodech kráčeli [...] i rolníci, městské střední vrstvy a inteligence, jejíž nejpokrokovější část vždycky [...] bojovala s dělníky ruku v ruce za lepší svět.“¹⁴³

---

¹⁴¹ Tamt.

¹⁴² SKÁLA, Ivan. První máj socialismu. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: Rudé právo, roč. 41, č. 120, 1. května 1961. Cit. s. 1. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1961/5/1/1.png>.

¹⁴³ VRABEC, Václav. Socialistický národ. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha, roč. 48, č. 120, 1. května 1968. Cit. s. 1. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/5/1/1.png>.

2. Pojetí práce a sociální diference

2.1 Nový „režim pravdy“?

Průlom expertního diskurzu do ideologického obrazu společenské hegemonie dělnické „třídy“ se neomezil pouze na změnu symbolického pořádku rituálu oslav Svátku práce. Ostatně se i v tomto případě jednalo pouze o důsledek mnohem zásadnější změny, již s sebou expertní diskurz přinesl. Její podstata spočívala ve zcela jiném typu dialogu s politickou mocí. Namísto spoléhání se na opakování stále stejných formulí „historických zákonitostí“ společenského vývoje do něj tvůrci expertního diskurzu vnesli racionální argumentaci a nutností jejího neustálého kritického ověřování. Do značné míry stáli za touto změnou sami členové politické elity, jež si uvědomovali, že v době prudkého rozvoje vědy a techniky se při vedení společnosti bez spolupráce a zapojení odborníků neobejdou. Provázání expertního diskurzu s politickou elitou je pak zřetelné například z předmluvy tehdejšího předsedy Československé akademie věd Františka Šorma k publikaci *Civilizace na rozcestí* – bezpochyby jednoho z klíčových děl, jež v rámci expertního diskurzu v šedesátých letech v Československu vzniklo. Šorm předmluvu uzavřel shrnutím významu publikace: „Studie byla projednávána ve vědeckých orgánech Československé akademie věd i v řídicích politických institucích země. Na tomto podkladě bylo nakonec rozhodnuto o jejím využití pro [...] další teoretické a praktické úsilí naší společnosti, která se vydala na [...] cestu výstavby socialismu a komunismu [...] Studie byla předložena XIII. sjezdu KSČ, který ji hodnotil velmi kladně, jako dokument prokazující životní nezbytnost vědy v převratných procesech dnešní doby.“¹⁴⁴

I přes námitky, že při vytváření svého pojmového aparátu sahal expertní diskurz rovněž do „jiné jevové oblasti /soukromopodnikatelský sektor/ [...] Takový jazyk je řídicím štábům naší ekonomiky nesrozumitelný, nedůvěřují mu a považují jej za samoučelný“,¹⁴⁵ se mu podařilo postupně se integrovat do oficiálního slovníku. Jako příklad může znovu posloužit rituál oslav Svátku práce, k němuž patřilo mimo jiné i slavnostní vyznamenávání vybraných „nejlepších“ pracovníků

¹⁴⁴ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. Cit. s. 7–8.

¹⁴⁵ Koncepce výzkumného projektu č. X-10-5 „Sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu do roku 1970“. AAV-MUA, fond Sociologický ústav ČSAV, kart. 3, inv. 45. Cit. část „8. Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň“.

na Pražském hradě. V roce 1964 vyzdvihoval předseda vlády Jozef Lenárt v tradičním projevu k vyznamenaným toto společné setkání především jako příležitost k tomu, „abychom projevili úctu obětavé práci“.¹⁴⁶ Dále v projevu sice zmiňoval také opatření, jimiž „jsme podnítli materiální zainteresovanost pracujících“, pro úspěch však zůstávala nadále rozhodující „velká obětavost našich lidí, jejich uvědomělý postoj, jejich vůle a odhodlání plnit hospodářský plán [...] houževnatost a statečnost v práci.“¹⁴⁷ I v roce 1966 zahájil Jozef Lenárt projev zdůrazněním, že udílená vyznamenání jsou „výrazem nejvyššího ocenění, kterým komunistická strana a naše společnost [...] hodnotí obětavou práci“.¹⁴⁸ S konstatováním „[o]d začátku roku jsme začali postupně uplatňovat novou soustavu řízení“ se ovšem projev v jistém ohledu láme. Zcela mizí mobilizační hesla „obětavosti“, „uvědomění“ či „statečnosti“ v práci. Místo nich nyní „jde o vysokou produktivitu práce [...] Nové ekonomické formy řízení [...] samostatnost a odpovědnost [...] přípravu denivelizace ve mzdách a [...] důslednější uplatňování tlaku světového i domácího trhu [...] proti lehkovážnému očekávání, že výsledky se dostaví automaticky.“¹⁴⁹

Důležitý zde byl zejména nový důraz na princip trhu, neboť ve srovnání s oním zůstáváním u mechanického opakování ideologických formulí s tím, že výsledky se „automaticky dostaví“, znamenal mimo jiné také fundamentální změnu ověřování skutečnosti. Podle Radoslava Seluckého pak například rozhodnutí socialistické společnosti k „vědomému, plánovitému a společnému řízení všech výrobních záležitostí ve prospěch rozvoje člověka a tím i ve prospěch společnosti jako celku, neznamená [...] ještě, že práce každého jednotlivce má a priori bezprostředně společenský charakter. Dnešní stupeň zespolečnění práce i výroby si vynucuje, aby se společenská povaha práce ověřovala trhem.“¹⁵⁰ Podobně v knize *Povaha práce za socialismu* Antonín Červinka odmítal dosavadní přístup, jenž vydával práci za „bezprostředně společenskou. Tvrdilo se v rozporu s fakty, že je předem v plánu zaručeno, aby rozdělování úhrnného fondu práce a vynakládání

---

¹⁴⁶ Činorodé vlastenecké úsilí – nejvyšší přínos naší společnosti: projev předsedy vlády Jozefa Lenárta. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: Rudé právo, roč. 44, č. 121, 1. května 1964. S. 1–2. Cit. s. 2. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1964/5/1/1.png>.

¹⁴⁷ Tamt.

¹⁴⁸ Nejvyšší ocenění tvůrcům hodnot naší společnosti: z projevu Jozefa Lenárta. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: Rudé právo, roč. 46, č. 119, 1. května 1964. S. 1–2. Cit. s. 1. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1964/5/1/1.png>.

¹⁴⁹ Tamt. Cit. s. 1 a 2.

¹⁵⁰ SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. Cit. s. 90.

konkrétních prací se dělo v souladu se společensky nutnou prací [...], že každá konkrétně vynaložená práce je již předem určena v plánu jako společensky potřebná a nutná.“¹⁵¹ Proti tomu stavěl zřejmou skutečnost, že „stav našeho poznání [...] [nedovoluje] společensky nutné náklady práce (podobně jako hodnotu zboží) exaktně vypočítat. [...] Ke společensky nutné práci lze konkrétně vynaloženou práci jen více či méně přibližovat. Za socialismu k splnění této úlohy musí řídicí orgány používat jak národohospodářského plánu, tak i zbožně peněžních vztahů – tržního mechanismu.“¹⁵² Čestmír Kožušník zase hovořil o ekonomické reformě, jejímž „jádrem je, jak známo, nové řešení vztahu plánu a trhu, přesněji řečeno renesance trhu“,¹⁵³ již pak dával do přímé souvislosti s požadavkem „objektivizace ekonomických nástrojů. [zdůrazněno F. K.]“¹⁵⁴

Nabízí se myšlenka, zda tuto změnu neuchopit ve foucaultovském smyslu jako nahrazení ideologického – jakožto nepřesného – „režimu pravdy“ novým „režimem pravdy“ trhu.¹⁵⁵ Takto striktně formulovaná by však neodpovídala historické realitě. V článku *Diktát moci a trhu* sice například Antonín J. Liehm volal po zbavení kultury všech státněmocenských instrumentálních intervencí, zároveň však odmítal přechod k liberálnímu pojetí, „protože liberalismus [...] znamená učinit trh arbitrem v otázkách umění a vkusu a to, jak ukazuje historie, není o nic lepší [...] takový diktát je v podstatě totéž, co diktát moci.“¹⁵⁶ Nepřesný obraz reality navíc nemusel být vždy pouze dílem ideologického „dogmatismu“. Jan Procházka v této souvislosti mluvil například o tom, že „[p]opis situace z nejrůznějších úseků našeho života se celá dlouhá léta sestavoval nikoliv dle skutečnosti, ale podle toho, jak tam či onde si přál ten či onen činitel situaci vidět.“¹⁵⁷

Pokud se však vzdáme vymezení liberálním pojetím a trhem, pak je možné v jistém smyslu o novém „režimu pravdy“ přeci jen hovořit. Jeho určující kritéria vycházela z konceptu „vědecko-technické revoluce“ a v konečném důsledku byl tedy garantován samotným expertním diskurzem. Těžiště „ideologické práce“ se pak

---

¹⁵¹ ČERVINKA, Antonín. *Povaha práce za socialismu*. Vyd. 1. Praha: nakladatelství Svoboda, 1967. Cit. s. 36.

¹⁵² Tamt. Cit. s. 37.

¹⁵³ KOŽUŠNÍK, Čestmír. Hospodářství a politika. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 106–108. Cit. s.106. (Původně publikováno v *Reportéru* 10.–15. 4. 1968).

¹⁵⁴ Tamt.

¹⁵⁵ FOUCAULT, Michel, SENELLART, Michel (ed.) *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009. S. 29–40.

¹⁵⁶ LIEHM, Antonín, J. Diktát moci a trhu. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 5–8. Cit. s.7. (Původně publikováno v Literárních listech 14. března 1968).

¹⁵⁷ PROCHÁZKA, Jan. A co si myslíte vy?. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 40–41. Cit. s.40. (Původně publikováno v *MY 68*, 4. března 1968).

nutně přesouvalo na pole vědy, jak o tom vypovídá například článek Ireny Dubské a Jana Šindeláře z roku 1966, příznačně nazvaný *K ideologické problematice vědeckotechnické revoluce*: „všechno ideologické působení se bude stále více sblížovat s vědou. [...] bude nezbytné pomýšlet na vybudování pracovišť, které se budou zabývat vědeckým zkoumáním veřejného mínění a jeho změn, zkoumáním posunů v hodnocení předmětů a dějů v naší společnosti, zkoumáním společensko-psychologických zákonitostí ideologického (a ovšem i jiného) působení [...] Bez takového zkoumání by dynamika ideologické práce zaostávala“.¹⁵⁸ Podobný pohled nabídl v jednom z klíčových textů pražského jara, *Naší nynější krizi*, také Karel Kosík. Podle něj se za stávající „krize socialismu [...] zcela oprávněně objevuje požadavek, aby se vyjasnilo, co je vlastně socialismus [...] Objevuje se charakteristika, že socialismus je vědecky řízená společnost, jejíž budoucnost se spojuje s takzvanou vědecko-technickou revolucí. Kdo by nedal za pravdu těmto výměrům, tím spíše, když je pronášejí vědci a intelektuálové?“¹⁵⁹ Kosík sám – jak ostatně naznačuje již stylizace vyjádření váhy expertního diskurzu formou rétorické otázky – se však za nijak zvláštního zastávce konceptu „vědeckotechnické revoluce“ nepovažoval. Pro něj byl „mystifikací, která zakrývá skutečné problémy moderní vědy. [...] Ideologové vědecko-technické revoluce uvádějí socialismus do souvislosti se svou vidinou budoucnosti, v níž bude převážná část obyvatelstva zaměstnána vědeckou prací [...] aniž mají jasné vědomí o smyslu vědy a o předpokladech, na nichž moderní věda stojí.“¹⁶⁰ Podle Kosíka moderní věda nejenže nebyla „moudrostí, nýbrž exaktním věděním a ovládním“, ale vzhledem k nutnosti osvojit si pro její provozování „určitý základ znalosti a několik elementárních operací zcela obdobně jako v kterémkoliv jiném povolání. Moderní vědec [...] jako specialista podléhá všem důsledkům rozvinuté dělby práce.“¹⁶¹ Kosík tedy vylučoval, že „vědecko-technická revoluce“ může znamenat překonání společenské dělby práce a tím také její nárok být v tomto smyslu podmínkou přechodu ke komunistické společnosti.

Takto vyhraněné postoje však v expertním diskurzu nenašly širší zastoupení. Více než zpochybnění dominantní pozice konceptu „vědecko-technické revoluce“ tak představovaly spíše výraz názorové difference, jež byla v expertním diskurzu zcela

---

¹⁵⁸ DUBSKÁ, Irena – ŠINDELÁŘ, Jan. K ideologické problematice vědecko-technické revoluce. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 337–344. Cit. s. 339. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2442>.

¹⁵⁹ KOSÍK, Karel. Naše nynější krize. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 128–138. Cit. s.137. (Původně publikováno v *Literárních listech* 14. března 1968).

¹⁶⁰ Tamt.

¹⁶¹ Tamt.

na místě. Nikoliv však pouze tam. Vzhledem k proklamované „jednotě“ prostupovaly různé difference možná až překvapivě často napříč celou socialistickou společností. Mluvílo se o „zájmech různých skupin lidí“, o tom, že „za socialismu vznikají [...] rozpory jednotlivce, skupin a společnosti“,¹⁶² případně rozpory mezi „jednotlivci, jednotlivci a podniky, podniky a mezi podniky a celospolečenskými zájmy“,¹⁶³ že „existují ‚podstatné rozdíly‘ [...] dělníků a rolníků, městského a venkovského obyvatelstva, fyzické a duševní práce, [...] [že] existuje státní řízení společnosti, tj. politické podřízení menšiny většině“ atd.¹⁶⁴ Vzhledem ke klíčovému významu pojmu práce pro oficiální ideologii představovala určující formu sociální diferenciace hlavně ta, jež byla dána společenskou dělbu práce. V rovině ideologické interpretace byla přitom zásadní především proklamace hegemonního postavení dělnické „třídy“ a tvrzení, že v socialistické společnosti dělba práce nevede k třídnímu antagonismu. Expertní diskurz se soustředil spíše na vlastní charakter vykonávané pracovní činnosti, její kvalifikační předpoklady a ocenění. Prostřednictvím takto zaměřené analýzy práce se tak staly v rámci sociální diferenciace relevantními pojmy vzdělání a (de)nivelizace.

2.2 Vzdělání

Ve vztahu k práci a společenské dělbě práce přijímalo vzdělání v socialistickém Československu řadu různých funkcí. V jedné z nich vystupovalo také jako prostředek – a na straně fyzicky pracujících současně jako předpoklad – sbližování tělesné a duševní práce. Pozornost se v této otázce zaměřovala již na učňovskou mládež. Koncepce výchovy a vzdělávání učňů pro období 1964–1970 projednávaná v Ekonomické komisi ÚV KSČ v květnu 1964 v tomto smyslu hovořila o nutném „zkvalitnění výchovy učňů ve všech jejích složkách – v teoretickém vzdělávání, v odborném výcviku i mimoškolní výchově tak, [...] aby umožnily schopným absolventům učňovských zařízení v nejkratší době získat úplné středoškolské všeobecné nebo odborné vzdělání. Jen tak budou překonány neoprávněné přehrady mezi výchovou učňů a žáků ostatních středních škol.“¹⁶⁵ Spojení „neoprávněné

---

¹⁶² MACHONIN, Pavel. *Cesty k beztřídní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. Cit. s. 129.

¹⁶³ ČERVINKA, Antonín. *Povaha práce za socialismu*. Vyd. 1. Praha: nakladatelství Svoboda, 1967. Cit. s. 41.

¹⁶⁴ MACHONIN, Pavel. *Cesty k beztřídní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961. Cit. s. 129.

¹⁶⁵ „Zabezpečení výchovy učňů v letech 1964–1970.“ NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 35/1. Cit. s. 2.

prehrady“ je zde přitom možné interpretovat jako označení různé míry a kvality kulturního kapitálu, jež mladí v různých školských zařízeních získávali a jenž posléze ještě zvýrazňoval sociální diferenciaci danou společenskou dělbu práce.

Záměr poskytnout učňům kvalitnější vzdělání však narážel na řadu obtíží. Kromě špatných materiálních podmínek, projevujících se například v nedostatečném počtu a technickém stavu zařízení pro výchovu učňů, to byla především nízká kvalifikace pedagogických pracovníků, a to zejména v oblasti teoretického (tj. všeobecného) vzdělávání učňů. Podle zmíněné koncepce nestály za nezájmem vysokoškolsky vzdělaných pedagogů o práci s učni pouze „nesprávné názory některých učitelů, kteří považují práci s učni za podřadnou.“¹⁶⁶ Svoji roli hrála i osobní zkušenost, neboť „[m]noho z nich zkusilo práci v učňovských zařízeních, ale vrátili se zase na základní devítiletou školu, kde při stejném platu je práce klidnější a méně náročná.“¹⁶⁷ Překážky však existovaly i na druhé straně. Tady koncepce upozorňovala hlavně na „neúplné základní vzdělání učňů a často jejich nezájem o učení.“¹⁶⁸ Problémem byl také přednostní zájem nadanějších žáků základních škol hlásit se ke studiu na střední školu. Jitka Zahradníková z litoměřického závody Kovovýroby v projevu na VI. všeodborovém sjezdu v této souvislosti upozorňovala na „fakt, že do učebních oborů provádíme nábor před výběrovým řízením na střední školy, zapřičiňuje, že do náročných oborů, jako je mechanik elektronických zařízení apod., nabíráme uchazeče s poměrně nízkým prospěchovým průměrem, a daleko schopnější žáci, kteří nebyli přijati na vysoké a střední školy, nemají pak více možnost se o obor ucházet. [...] Je smutnou skutečností, že nám v náročných, tzv. populárních oborech, ještě stále dosti žáků propadá.“¹⁶⁹

Podmínky teoretického vzdělávání učňů výrazně ovlivňovaly také důsledky obecného nedostatku pracovních sil. V podnicích, kde vykonávali praktickou část své odborné přípravy, se na ně pohlíželo především jako na jejich vítaný a také poměrně levný zdroj. Dělo se tak ovšem právě na úkor teoretického vzdělávání učňů, jemuž podniky v extrémních případech dokonce bránili: „Orgány státního dozoru velmi často zjišťují, že pracovníci podniků a závodů [...] zneužívají učňů jako levné pracovní síly a nedbají úkolů stanovených učebními osnovami (v odborném

---

¹⁶⁶ Zabezpečení výchovy učňů v letech 1964–1970.“ NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 35/1. Cit. s. 17.

¹⁶⁷ Tamt.

¹⁶⁸ Tamt.

¹⁶⁹ Protokol VI. všeodborového sjezdu. Druhý den sjezdového jednání. Cit. s. 12/3. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VI), kart. 6, invj. 20.

učilišti ČKD Švermovy závody n. p. Slaný byly výchovné cíle potlačeny a odborné učiliště jako cech zabezpečovalo jen výrobní úkoly závodů) [...] odvolávají učně z docházky do učňovských škol (např. v některých podnicích spotřebního průmyslu jako Sázavan, n. p., Zruč, Pragoděv, n. p., Kutná Hora, kde ředitelé dokonce vydali zákaz k návštěvě teoretického vyučování“.¹⁷⁰ Na základě všech těchto zjištění pak zmiňované koncepce formulovala očekávání, že vzdělávání učňů „bude mít ještě řadu let své zvláštní problémy, které ji činí mimořádně obtížnou.“¹⁷¹

Tento stav se přirozeně odrážel i na úrovni všeobecného vzdělání manuálně pracujících, z nichž většina měla vzdělání pouze základní. Dělníci se středním nebo vysokoškolským vzděláním pak představovali buď výraznou menšinu, anebo – v případě dělníků vysokoškoláků – naprostou výjimku. Mnohem početnější oproti těmto dvěma skupinám byla naopak skupina těch, jež neměli dokončené ani základní vzdělání.¹⁷²

Dovzdělání manuálně pracujících mělo probíhat v programu tzv. školního vzdělávání dospělých. Podle Jiřího Kotalíka z Ústavu pro další vzdělávání učitelů Karlovy Univerzity a Vlastimila Pařízka z Univerzity 17. listopadu bylo sice původně koncipováno jako nástroj „nápravy křivd v důsledku dřívějšího omezení přístupu k vyššímu vzdělání pro velkou část pracujících“, ¹⁷³ v podmínkách etablovaného socialistického školství se ale jeho funkce změnila a stala se z něho „druhá vzdělávací cesta pro ty, u nichž se vzdělávací možnosti a motivy objevily až po jejich zařazení do pracovního procesu.“¹⁷⁴

Nově však organizace vzdělávání dospělých stála před problémem jeho formy. Doposud rozšířený názor, že by mělo probíhat v rámci studia při zaměstnání, odkazoval například Jaroslav Havelka z ministerstva školství do „období, kdy touto cestou musili doplnit své vzdělání velmi mnozí pracovníci z praxe. Nyní se však

¹⁷⁰ Tamt.

¹⁷¹ Tamt.

¹⁷² Podle údajů z výzkumu reprezentativního vzorku 8000 dělníků z dvanácti strojírenských závodů mělo více než 86 % z nich základní vzdělání, 2,22 % střední a 0,19 % vysokoškolské. Neuvádí se, ale přibližně 11,59 % (dopočet) pak pravděpodobně bez ukončeného základního vzdělání. Ze ZAJÍČEK, Zdeněk – FISCHER, Josef, Ludvík. *Struktura pracujících ve strojírenství*. Praha: Výzkumný ústav odborného školství, 1965, převzal SLEJŠKA, Dragoslav. Pozoruhodný výzkum struktury a pracovního profilu pracujících ve strojírenství. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 6. S. 819–822. Dostupný také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/134-sociologicky-casopis-6-1966/2601>. Zdeněk Valenta odhadoval, že v roce 1962 mělo mít 90–95 % dělníků základní vzdělání, „zbytek má vzdělání vyšší a nepatrná část neúplné základní vzdělání“. VALENTA, Zdeněk. Některé otázky postavení socialistické inteligence. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966. S. 436–470. Cit. s. 450.

¹⁷³ KOTÁSEK, Jiří – PAŘÍZEK, Vlastimil. Vědeckotechnická revoluce a vzdělávací systém. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 213–217. Cit. s. 215. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2451>.

¹⁷⁴ Tamt.

ukazuje, že se studiem při zaměstnání jsou spojeny vysoké společenské náklady [...] dochází také k přetížení studujících a k různým poruchám v jejich životě.“¹⁷⁵ S podobným stanoviskem přišli i Dragomír Slejška ze Sociologického ústavu, filozof a sociolog Josef Ludvík Fischer či jeho kolega ze společného výzkumu Zdeněk Zajíček. Podle nich „přeškolení pracovníků dělnických povolání [...] formou studia při zaměstnání by jako ekonomicky nevýhodné a přímo škodlivé bylo třeba co nejdříve opustit.“¹⁷⁶ Studium při zaměstnání bylo navíc podmíněno vstřícností ze strany podniků. A v nich se nezhřídkou vyskytovaly známky nevěle. Radoslav Nitka z Chomutova, jenž se obrátil na Sociologický ústav s žádostí o radu, jak začít se studiem sociologie, ve svém dopise například sděloval: „Je mi 23 let, pracuji jako dělník, jsem vyučen a mám středoškolské vzdělání, které jsem si doplnil večerním způsobem studia. Měl bych zájem o studium sociologie. Nevím však jak do toho [...] Zároveň mám také vážné obavy, že můj nynější zaměstnavatel nebude mít dost pochopení pro mé studium.“¹⁷⁷ O zkušenostech se vzděláváním pracujících mluvil ve svém projevu na V. všeodborovém sjezdu také učitel ze střední všeobecně vzdělávací školy ve Dvoře na Labem také František Volf. Vedle zanedbávání této otázky ze strany vedení závodů a podniků upozorňoval i na to, že někdy „cítí žadatelé [o studium při zaměstnání], že to [jejich studium] vedení podniku není snad milé (snad z obavy o místa dočasně obsazená nekvalifikovanými pracovníky).“¹⁷⁸ V další části projevu pak Volf potvrzoval rovněž náročné podmínky studia při zaměstnání. Šlo zejména o velkou vzdálenost konzultačních středisek a neúnosné zhuštění zkoušek (až osm během dvou dnů), v jejichž důsledku si měla až pětina studentů stěžovat na zhoršení svého zdravotního stavu. I přes všechny uvedené obtíže navrhoval Jaroslav Havelka studium při zaměstnání nadále zachovat jako možnost „dávát vzdělání pracovníkům, kteří je nemohli získat již v mládí“,¹⁷⁹ na druhou stranu mu však bylo jasné, že „tato forma by neměla být

---

¹⁷⁵ HAVELKA, Jaroslav. Vědeckotechnická revoluce a změny ve struktuře práce, v kvalifikaci pracujících a v úrovni vzdělání. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 196–204. Cit. s. 203. Dostupný také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2445>.

¹⁷⁶ Ze ZAJÍČEK, Zdeněk – FISCHER, Josef, Ludvík. *Struktura pracujících ve strojírenství*. Praha: Výzkumný ústav odborného školství, 1965 cit. v SLEJŠKA, Dragoslav. Pozoruhodný výzkum struktury a pracovního profilu pracujících ve strojírenství. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 819–822. Cit. s. 820. Dostupný také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/134-sociologicky-casopis-6-1966/2601>.

¹⁷⁷ Cit. z dopisu Radoslava Nitky ze 17. června 1965. AAV–MUA, fond Sociologický ústav ČSAV, kart. 4, invč. 68, 69.

¹⁷⁸ Protokol V. všeodborového sjezdu. Cit. s. 461. VOA, fond V. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–V), kart. 3, invj. 12.

¹⁷⁹ HAVELKA, Jaroslav. Vědeckotechnická revoluce a změny ve struktuře práce, v kvalifikaci pracujících a v úrovni vzdělání. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2.

hlavním směrem přípravy kvalifikovaných kádrů“.¹⁸⁰

Především vysokoškolské vzdělání tak zůstávalo i nadále exkluzivní kompetencí. V letech 1960 až 1964 nepřesáhl například počet osob s vysokoškolským vzděláním tři procenta z celkového počtu pracujících.¹⁸¹ Poté, co v důsledku uplatňování „vedoucí úlohy“ dělnické „třídy“ a stalinské teorie „zostřování třídního boje“, ale také snahy o „demokratizaci“ vzdělání „mnoho třídně a politicky nejuvědomělejších dělníků nastoupilo do škol, do různých hospodářských a politických funkcí“,¹⁸² však tato exkluzivita v určitém ohledu ztrácela na významu. Vzhledem k rozsahu a dynamice sociální mobility stalinského období totiž nedokázal ani „nástup do škol“ včetně všech podpůrných opatření, jako byly například v letech 1949–1953 organizované přípravné kurzy pro „dělnické“ maturity a následné přednostní přijímání jejich absolventů (podle zkratky *absolvent dělnického kurzu* tzv. „áděčkařů“) k vysokoškolskému studiu, zajistit všem novým „kádrům“ odpovídající vzdělání.¹⁸³ Kvalifikační předpisy se pak s touto skutečností vyrovnávaly pomocí specifického ocenění délky působení jednotlivce v pracovním procesu – tzv. „praxe.“ Pro místo ředitele, ekonomického nebo obchodního náměstka například požadovaly vysokoškolské vzdělání, dvanáct let všeobecné a osm let odborné „praxe“. Pokud ovšem pracovníci na těchto pozicích mohli doložit delší „praxi“, v tomto případě šestnáct let všeobecné a deset let odborné, stačilo jim podle stejných kvalifikačních předpisů pouze středoškolské odborné vzdělání.¹⁸⁴ Vysokoškolské vzdělání tak sice zůstávalo ve struktuře pracovních sil exkluzivní kvalifikací, jeho vliv na rozdělení pozic v hierarchii společenské dělby práce však této exkluzivitě zdaleka neodpovídal.

Důsledkem pak byla mimo jiné nízká úroveň vzdělání vedoucích hospodářských pracovníků. K 1. září 1963 tak mělo podle analýzy předložené Ekonomické komisi ÚV KSČ například ze 4585 ředitelů hlavních průmyslových podniků a závodů

S. 196–204. Cit. s. 203. Dostupný také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2445>.

¹⁸⁰ Tamt.

¹⁸¹ V období let 1960 až 1963 se pohyboval celkový počet pracujících v ČSSR mezi 6 063 000 (1960) až 6 318 000 (1963). Z toho počet osob s vysokoškolským vzděláním pak mezi 157 063 (1960) až 181 041 (1963), tj. mezi 2,59 % až 2,87 %. Zdroj: *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1964*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury, n. p., 1964.

¹⁸² Dokument „Příprava VI. všeodborového sjezdu“, cit. s. 5. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VD), kart. 1, invj. 1.

¹⁸³ CONNELLY, John. *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku 1945–1956*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2008. S. 404–416.

¹⁸⁴ Návrhy na řešení problémů spojených s otázkou kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků v podmínkách nové soustavy řízení. Příloha II. – Rozbor. S. 9. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 2, aj. 6/4.

vysokoškolské vzdělání pouze 12,3 % (564).¹⁸⁵ V nové dynamice společenského vývoje, již stále více spoluurčoval koncept vědecko-technické revoluce, znamenal tento stav závažný nedostatek. Hlavní tvůrce konceptu Radovan Richta proto zdůrazňoval, že „[o]pravdu použít vědu v soustavě soudobých civilizačních regulátorů mohou pouze *vzdělané* [kurzíva Radovan Richta] kádry.“¹⁸⁶ Na paměti je třeba mít také nemalé politicko-ideové cíle a význam konceptu. Podle Richty nemohl „[h]luboký zásah do civilizační základny lidského života, s nímž je spojena vědeckotechnická revoluce [...] zůstat bez vlivu na *elementární zákonitosti dějin* [kurzíva Radovan Richta]“¹⁸⁷ a „model komunismu a koncept marxismu, který nezná vědeckotechnickou revoluci jako svou *bytošnou součást* [kurzíva Radovan Richta] – jež se dokonce na určitém stupni stává rozhodující pro osud celé revoluce [...] musí zavádět do slepé uličky“.¹⁸⁸ Tento nárok navíc dokázal normativně ukotvit v ideologické metafoře nadstavby a základny: „v nastávajících výrobních převratech (spojených se všestranným zespolečenšováním výroby) prostupuje věda celý výrobní postup a srůstá s ním; mění *všechny* [kurzíva Radovan Richta] výrobní síly tak či onak ve svou aplikaci; stává se nejrevolučnější a nejvšeobecnější – a nakonec v podstatě univerzální – výrobní silou společnosti.“¹⁸⁹ Pokud se pak tyto Richtovy formulace a argumenty objevily téměř v doslovné podobě v projevu Antonína Novotného na XIII. sjezdu KSČ v roce 1966, když mluvil o tom, že „současný rozvoj lidské společnosti je ovlivněn nástupem vědecké a technické revoluce, která [...] [j]e procesem univerzální přeměny celé struktury výrobních sil a zároveň hlubokým zásahem do sociálních podmínek lidského života, povahy práce a celého postavení člověka moderní civilizace“,¹⁹⁰ pak se jedná nejen o další doložení integrace expertního diskurzu do oficiálního slovníku politické elity, ale také o výraz skutečnosti, že utváření komunistické společnosti bylo bez vědecké práce a aplikace jejích výsledků vzdělanými „kádry“ nadále nemyslitelné.

Problém nedostatečného vzdělání vedoucích „kádrů“ se tak dostával do rozporu s oficiální politickou linií a jeho závažnost tím ještě vzrostla. Již v roce 1964 se v závěru zmiňované analýzy vzdělání vedoucích hospodářských pracovníků pro

---

¹⁸⁵ Tamt. S. 6.

¹⁸⁶ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. Cit. s. 256.

¹⁸⁷ Tamt. Cit. s. 233.

¹⁸⁸ Tamt. Cit. s. 94.

¹⁸⁹ Tamt. Cit. s. 237.

¹⁹⁰ Zpráva o činnosti ústředního výboru KSČ a dalších úkolech strany, přednesená soudruhům Antonínem Novotným. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: Rudé právo, roč. 56, č. 149, 1. června 1966. Cit. 4. Dostupé také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1966/6/1/4.png>.

Ekonomickou komisi ÚV KSČ hovořilo o potřebě „neprodleně prosazovat účinná opatření k podstatnému zvýšení úrovně kvalifikace vedoucích pracovníků na všech úsecích národního hospodářství.“¹⁹¹ Ale také o tom, že je nutné „zvýšit nároky na kádrovou práci a osvobodit ji od shovívavosti k neschopným lidem, kteří by mohli brzdit splnění dalších náročných úkolů.“¹⁹² V souvislosti se zaváděním „Nové soustavy řízení“ tento tlak ještě zesílil a v době „obrodného procesu“ se začala vytrácet i ona „shovívavost“. Nyní to byli „neschopní a nevzdělaní, kteří léta sedí na místech, na něž nestačí.“¹⁹³ A „snad už každý ví, že právě tato ‚minulá politika‘ se svým [...] kádrovým paskvilem přivedla naše hospodářství na pokraj zkázy“.¹⁹⁴

Jeden z důležitých aspektů problému nízkého vzdělání vedoucích hospodářských pracovníků vynikal až v kontextu celkové vzdělanostní struktury manažerské hierarchie. Například proti již uváděným 12,3 % ředitelů hlavních průmyslových podniků a závodů s vysokoškolským vzděláním mělo v tomtéž statistickém vzorku stejnou kvalifikaci 36 % technických náměstků, 21,9 % ostatních náměstků a 18,2 % vedoucích podnikových a závodních odborů či oddělení.¹⁹⁵ Na nižších pozicích manažerské hierarchie byl tedy podíl vysokoškolsky vzdělaných „kádrů“ zhruba dvoj- až trojnásobný. Na základě těchto údajů pak autoři analýzy docházeli k závěru, že co se týče požadované úrovně vzdělání, existuje „již poměrně široká základna pro výběr pracovníků do řídicích a vedoucích funkcí. Bude třeba plně využívat těchto možností“.¹⁹⁶ Jinými slovy to znamenalo „[p]erspektivně počítat s včasným převáděním osvědčených pracovníků na vyšší stupně řízení, odpovídající jejich odborné a politické kvalifikaci a ty, kteří zaostávají, vyměňovat a dávat na místa přiměřená jejich schopnostem.“¹⁹⁷

Ve srovnání se stalinskou ovšem tato ohlašovaná vlna sociální mobility neprobíhala zdaleka s takovou razancí a dynamikou. Podle rozsáhlého výzkumu provedeného ve více než dvou desítkách strojírenských závodů na reprezentativním vzorku 5336 zaměstnanců bylo nejvíce spokojených (součet odpovědí „velmi

---

¹⁹¹ Návrhy na řešení problémů spojených s otázkou kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků v podmínkách nové soustavy řízení. Příloha I. – Závěr a návrhy. Cit. s. 2. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 2, aj. 6/4.

¹⁹² Tamt. Cit. s. 1

¹⁹³ SLAVÍK, Václav. Kde se vládne. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 272–274. Cit. s.273. (Původně publikováno v *Literárních listech* 25. 7. 1968.

¹⁹⁴ Tamt.

¹⁹⁵ Návrhy na řešení problémů spojených s otázkou kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků v podmínkách nové soustavy řízení. Příloha II. – Rozbor. S. 6. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 2, aj. 6/4.

¹⁹⁶ Návrhy na řešení problémů spojených s otázkou kvalifikace vedoucích hospodářských pracovníků v podmínkách nové soustavy řízení. Příloha I. – Závěr a návrhy. Cit. s. 2. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 2, aj. 6/4.

¹⁹⁷ Tamt. Cit. s. 4.

spokojen“ a „spokojen“) s vykonávanou prací v kategorii „pracovní zařazení“, a to 83,7 % pracovníků v zařazení „vedoucí hospodářský pracovník“. Nejvíce nespokojených (součet odpovědí „velmi nespokojen“ a „nespokojen“) bylo proti tomu v kategorii „školní vzdělání“ a jednalo se o 17 % pracovníků s vysokoškolským vzděláním. Průměr nespokojených ze všech respondentů přitom činil 6,9 %.¹⁹⁸ Ivan Halada, jenž výsledky průzkumu v roce 1968 publikoval, hledal „[p]říčiny tak velké nespokojenosti [vysokoškoláků] [...] Pravděpodobně jsou i v neodpovídajícím pracovním zařazení. Jistě není normální jev, aby 5,3 % vysokoškoláků pracovalo jako dělníci a 8,5 % jako administrativní síly. Jsou známi případy, kdy pracovník s vysokoškolským vzděláním vykonává práci, kde zcela postačuje střední vzdělání. Tento problém si zaslouží naši pozornost, neboť právě v kategorii vysokoškoláků by mělo být nejméně nespokojených, neboť jejich práce má mít převážně tvůrčí charakter.“¹⁹⁹ Oněch 5,3 % vysokoškoláků (stejně jako 22,6 % středoškoláků se všeobecným nebo odborným vzděláním) v dělnických profesích pak Halada na jiném místě připisoval mimo jiné pravděpodobnému důsledku „různých akcí a kádrových přesunů“. ²⁰⁰ Dobové použití výrazu „akce“ přitom v tomto kontextu odkazovalo na organizované, administrativními opatřeními podporované kampaně přesunu pracovních sil, jako například „77 000 do výroby“ apod., a dokládalo, že vertikální mobilita stalinského období měla i svůj „protipohyb“. Tento „protipohyb“ pak dokládá i již výše zmiňovaný terénní výzkum v „generátorových plynárnách“. Ke složení zkoumaných pracovních kolektivů jeho autor Rudolf Battěk poznamenal, že „výrobní dělníci (kychtovači) v plynárnách jsou v naprosté většině zaučení dělníci nejružnějších dřívějších profesí (cukrář, rolník, statkář, právník, účetní, řidič a jiní).“²⁰¹

Problém nedostatečné kvalifikace vedoucích pracovníků se odrážel i v kritice ze strany jejich podřízených. Halada v této souvislosti například uváděl, že „[p]říčiny nespokojenosti s řídicí činností představených na základě některých připomínek respondentů jsou: nevhodný způsob jednání s lidmi, nedostatečná kvalifikace atd.“²⁰² Podle výzkumu v plzeňské Škodovce, provedeném výlučně mezi členy řídicí struktury (od generálního ředitele, přes závodní a podnikové ředitele až po vedoucí výrobních oddělení a dalších vybraných organizačních útvarů), nebylo hodnocení

---

¹⁹⁸ HALADA, Ivan. *Socialistické soutěžení očima pracujících*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1968. S. 31–32.

¹⁹⁹ Tamt. Cit. s. 32.

²⁰⁰ Tamt. Cit. s. 8.

²⁰¹ BATTĚK, Rudolf. Příspěvek ke studiu pracovních skupin v socialistickém průmyslu. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 4. S. 558–572. Cit. s. 561. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/132-sociologicky-casopis-4-1966/2522>.

²⁰² Tamt. Cit. s. 24.

znalostí ředitelů jejich podřízenými vysloveně negativní, ale „střízlivé [...] Upozorňuje však na značné mezery ve znalostech teorie řízení a cizích jazyků, a nejlepší není ani znalost věd o člověku.“²⁰³ Stejný výzkum ukazoval, že v direktivně řízeném hospodářství sice „ředitelé dosud nemají dostatečnou pravomoc v řízení podniků“,²⁰⁴ přesto je ale „ředitelé podle názoru podřízených vedoucích plně nevyužívají a bylo by možno i v rámci dosavadních možností dosáhnout většího vlivu“.²⁰⁵ Dělníkům ve výrobě pak vadila především špatná organizace práce. Ve svém vystoupení před návrhovou komisí pro připomínky k závěrečnému usnesení VI. všeodborového sjezdu ROH brusic kovů a předseda závodní odborové organizace z Jablonce Jan Hromaz mimo jiné řekl: „Víte, my se u nás ve fabrice s hospodářským vedením podniku při řešení problémů radíme, ale také nemazlíme. Je nám doporučováno, abychom velmi citlivě naslouchali připomínkám z výrobních porad, a bychom je spolu s hospodářským vedením řešili. Já to také dělám. Přijdu na dílnu a zjistím, že stojí linka vložek. Říkám: řediteli, nemají materiál, co s tím uděláš?“²⁰⁶

Jedním, a ve většině případů pravděpodobně i rozhodujícím důvodem, proč si „neschopní a nevzdělaní“ dokázali i navzdory oficiální politické linii, tlaku expertního diskurzu či kritice podřízených svoje vysoké pozice udržet, bylo jejich členství a působení v komunistické straně a dalších společenských organizacích. Podle Haladových údajů bylo z vedoucích hospodářských pracovníků angažovaných („funkci vykonává“) 76,3 %.²⁰⁷ Jednalo se přitom zároveň o největší podíl angažovaných ze všech respondentů napříč všemi sledovanými kategoriemi. Rovněž výzkum ve Škodě Plzeň potvrzoval jak „angažovanost vedoucích hospodářských pracovníků ve stranické práci“,²⁰⁸ tak i působení „mimo podnik [...] angažovanost v odborech, národních výborech a zájmových spolcích [...] jež] je značně velká a zvyšuje přesah moci nebo vlivu vedoucích pracovníků mimo závod či podnik.“²⁰⁹ Právě aspekty jako „stranická práce“ či „přesah moci a vlivu“ do dalších institucionálních struktur pomáhaly manažerským elitám zapojit se do sítí, v nichž

---

²⁰³ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jiří. Výzkum pozice a role československých manažerů. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1969, č. 6. S.608–616. Cit. s. 610. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/155-sociologicky-casopis-6-1969/3154>.

²⁰⁴ Tamt. Cit. s. 608.

²⁰⁵ Tamt.

²⁰⁶ Protokol VI. všeodborového sjezdu. Třetí den sjezdového jednání. Cit. s. 71/8. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VI), kart. 6, invj. 20

²⁰⁷ HALADA, Ivan. *Socialistické soutěžení očima pracujících*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1968. S. 6.

²⁰⁸ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jiří. Výzkum pozice a role československých manažerů.

Sociologický časopis. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1969, č. 6. S.608–616. Cit. s. 610. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/155-sociologicky-casopis-6-1969/3154>.

²⁰⁹ Tamt.

získávaly a směňovaly sociální kapitál. Ten pak v případě ohrožení své pozice mohly využít na její obranu. Jednu z mnoha různých podob a projevů těchto vazeb popisoval květnu 1968, kdy již v některých závodech začínala fungovat zaměstnanecská samospráva, v článku *O velké iniciativě* Stanislav Budín: „Na Ostravsku na jednom z nejlepších dolů Dukla musil nedávno odejít starý ředitel a nový byl schválen velkou většinou celého kolektivu. A zase se ozval jeden z vysoce postavených funkcionářů [...], že prý nedovolíme, aby nám ředitele dodávala ulice.“²¹⁰ V důsledku politických změn a související nové dynamice „polednového“ vývoje, v němž „předlednový“ sociální kapitál ztrácel hodnotu, se v tomto případě nakonec „ukázalo, jak to vlastně bylo: že starý ředitel měl sice zásluhy o výrobu, ale neuměl jednat s lidmi a už nestačil svými vědomostmi, a jak se proti němu vzbouřilo celé osazenstvo a novým ředitelem byl ustaven jeho dosavadní zástupce, za jehož znalostmi se dosud starý ředitel schovával“.²¹¹ Ani v době „obrodného procesu“ však nebyl takový průběh výměny manažerských elit zdaleka pravidlem. V článku *Obrodný proces v Semilech* shrnoval Ludvík Vaculík svoji zkušenost z jednoho veřejného shromáždění. Organizátor Hádek jej pozval, protože „Semily jsou nejzaostalejší okres, kam obrodný proces vůbec nedorazil. [...] [O]ni si to chtějí spravít, ale kdybych já promluvil k lidem, že by je to spíš rozhýbalo.“²¹² Na shromáždění pak přišla mezi jiným řeč i na „[d]opis dělnice Františky Valentové, proč jsou na vedoucích místech v podniku Kolora nekvalifikovaní lidé [?]“ Hádek odpovídal, že „zval i ředitele Kolory, jenž však žádné problémy nepocituje, proto nepřišel.“²¹³

Výsledkem působení expertního diskurzu, ale i nespokojenosti vzdělaných vrstev na nižších stupních manažerské hierarchie s jejich nadřizenými či dělníků se způsobem organizace jejich práce byl pak obraz stávající manažerské elity jako výrazu „průměrnosti“, někdy dokonce „podprůměrnosti“, a stranické loajality. Podle Ludvíka Vaculíka „[d]ůvěru dostávali lidé poslušní, nečinící potíže, nekladoucí otázky [...] Z každého výběru vycházel nejlíp člověk co nejprůměrnější“.²¹⁴ Filozof Karel Kosík považoval „průměrnost“ dokonce za systémovou vlastnost, neboť

---

²¹⁰ BUDÍN, Stanislav. O velké iniciativě. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 185–185. Cit. s.186. (Původně publikováno v *Reportéru* č. 21, 22.–29. 5. 1968).

²¹¹ Tamt.

²¹² VACULÍK, Ludvík. Obrodný proces v Semilech. In: Tamt. Köln: Index, 1988. S. 228–232. Cit. s.228. (Původně publikováno v *Literárních listech* 27. června 1968).

²¹³ Tamt. Cit. s. 230.

²¹⁴ VACULÍK, Ludvík. Soudružky a soudruzi. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 8–13. Cit. s.10. (Příspěvek ke IV. sjezdu spisovatelů, publikováno v *Literárních listech* 28. března 1968).

„jestliže v určitém politickém systému probíhá ‚přirozený výběr‘ tak, že se na vedoucí místa dostávají lidé s průměrnou inteligencí [...] lidé poslušní a věřící [...] [příčina] je v tom, že uvedený systém *vyžaduje* k svému fungování a chodu právě *takové* [obě kurzivy Karel Kosík]“. ²¹⁵ Antonín Mynář zase hovořil o „diletantismu v řízení“, s nímž souvisel také „vliv stranických orgánů na obsazování vedoucích hospodářských funkcí [...] i otázka připravenosti vedoucích kádrů k výkonu řídicí funkce, která je někdy podprůměrná.“²¹⁶ Klíčovou roli při konstrukci obrazu „průměrnosti“ sehrálo vzdělání, které expertní diskurz reprezentoval jako součást kulturní výbavy společenské elity, té stávající ale chybělo. Jedním z důsledků pak bylo postupné otevírání nových možností sociální mobility pro vzdělané. Pokud uvážíme, že podle údajů publikovaných v roce 1967 vnímalo „vzdělání“ a „kvalifikaci“ jako znak sociální diference pouze 10 % dotázaných (kritéria „zaměstnání“, „pracovní zařazení“, „postavení v zaměstnání“, „odpovědnost v zaměstnání“, „zastávaná funkce“ a „pracovní podmínky“ proti tomu ale již 20 % a „příjem“, „plat“, „majetek“, „životní úroveň“, „finanční otázka“ a „ekonomické postavení“ pak 53 % dotázaných),²¹⁷ potom lze hodnotit působení expertního diskurzu také jako snahu vrátit vzdělání jeho statusotvornou funkci.

2.2.1. *Světáci*: vzdělání jako distinktivní znak

Za výrazný příklad snahy zdůraznit v šedesátých letech v návaznosti na reformní proces sociální distinkce a vzdělání jako jeden z jejich podstatných znaků může sloužit filmová komedie Zdeňka Podskalského *Světáci* z roku 1969. ²¹⁸ Jejím výchozím dějovým motivem je přání fasádníků Prouzy (Vlastimil Brodský), Skopce (Jiří Sovák) a Petrtýla (Jan Libíček) strávit „jednu jedinou velikou noc v podniku, kde se číšníci pohybují ve fraku a servírují na stříbrnejch mísách [...] my tam sedíme a [...] žádněj nepozná, že de jenom vo tři vobyčejnský fasádníci“.²¹⁹ Když pak v nočním dialogu Prouza naznačuje přicházejícímu, zjevně opilému mistrovi Hovorkovi (Jaroslav Moučka), že „propíjí noce po putykách“,²²⁰ a ten mu odpovídá:

²¹⁵ KOSÍK, Karel. Naše nynější krize. In: tamt. S 128–138. Cit. s. 129.

²¹⁶ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: tamt. S.172–185. Cit. s. 176.

²¹⁷ JUNGSMANN, Bohumil. Zkoumání představ o sociálním rozvrstvení a sebeidentifikaci ve výzkumu sociální diferenciaci a mobility obyvatel ČSSR. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1967, č. 6. S. 758–766. Zde s. 763 (Tabulka 5). Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/141-sociologicky-casopis-6-1967/2798>.

²¹⁸ *Světáci* [film]. Režie Zdeněk Podskalský. ČSSR: Filmové studio Barrandov, 1969.

²¹⁹ Tamt. Cit. čas 00:37:48.

²²⁰ Tamt. Cit. čas 00:53:41.

„Jestli někdy nepudete s partou, tak vám vostatní rozbijou hubu“,²²¹ tak je proti „prvotřídnímu podniku“ postavena jako zcela odlišný kulturní prostor „putyka“, do níž podle Hovorky trojice patří a z níž (a také z kolektivu) se svým chováním nepatříčně vyčleňuje.

První návštěva trojice hrdinů v Diplomat grillu hotelu Jalta, jenž ve filmu představuje onen „prvotřídní podnik“, nedopadá příliš šťastně. Když později Prouza nepovedený večer hodnotí a vypočítává všechny „chyby“, ukazuje se, že se fasádníci cítili v prostředí „provtrředního podniku“ vlastně velmi nejistě. Následkem toho pak podle něj působili dojmem, že jejich „jediná dosavadní zkušenost s nočním životem je z nádražní restaurace v Sušici“. ²²² Prouza kritizuje rovněž Petrtýlovo příliš „lidové“ pozvání „dámy“ k tanci, které v dějové lince prvního večera v Diplomat grillu slouží jako projev „nevzdělanosti“, v jehož důsledku se Petrtýl stává terčem posměšných narážek „vzdělanějších“ spolustolovníků „dámy“, s níž tancoval. Když se pak Skopec v této souvislosti Prouzy ptá: „Proč by si v týhle republice nemoh čistě umytej a voholenej fasádník zatancovat s intelektuálkou?“, ²²³ dochází k artikulaci druhého typu rozlišení. K prostorovému „putyka“ a „prvotřídní podnik“ přistupuje také socioprofesní („třídní“) „fasádník“ (tj. dělnická „třída“) a „intelektuálka“ (tj. inteligence). Prouzova odpověď: „To by moh, ale musí se u toho umět chovat,“ ²²⁴ pak v příběhu otvírá prostor pro stanovení podmínek takového „chování“, tedy pro určení vlastních distinktivních znaků. Prouza rozhoduje, že si trojice musí pořídít „lepší“ oblečení, protože „kdo chce strávit noc v podniku, kde jedno štamprle stojí jako v krámě celá flaška, tak se tam musí cejtít jako doma. A aby se tam moh cejtít jako doma, tak na to musí bejt prvotřídně voháknutej.“²²⁵ A rovněž, při zkušenosti s Petrtýlovým nepřijetím a zesměšněním a z toho plynoucí obavě, „aby to [...] [ne]ztroskotalo na tom, že při rozhovoru se sečtělou ženskou nebudeme mít na co zavést řeč“,²²⁶ že si musí začít opakovat „literaturu“ a navštívit univerzitní knihovnu.

Ačkoliv se jedná o velmi nákladnou záležitost, je i přesto vzhledem k mzdovým opatřením provedeným v padesátých letech (viz následující subkapitola) pořízení kvalitního společenského oblečení, jež si nechávají ušít na míru v „nejdražším salónu v Praze“, pro trojici fasádníků dostupné. Stejně tak i návštěva „prvotřídního

---

²²¹ Tamt. Cit. čas 00:53:46.

²²² Tamt. Cit. čas 00:14:23.

²²³ Tamt. Cit. čas 00:14:56.

²²⁴ Tamt. Cit. čas 00:15:06.

²²⁵ Tamt. Cit. čas 00:15:31.

²²⁶ Tamt. Cit. čas 00:32:08.

podniku“, kde, jak se chlubí Skopec, si mohou „při dnešních gážích kvalifikovaného fasádníka [...] tři ... pět tisíc [...] lajsnout utratit za jeden večer.“²²⁷ Při návštěvě knihovny však jejich neznalost kultury tamního prostředí vede ke konfliktu s bývalým profesorem tance a společenské výchovy Dvorským (Oldřich Nový). Incident končí až na oddělení Veřejné bezpečnosti, kde Prouza explicitně prohlašuje, že „si [v knihovně] chtěli doplnit vzdělání“.²²⁸ Dvorský se pak během výslechu seznamuje s dalšími podrobnostmi, je dojat a slibuje „z nich [...] za tři měsíce udělat džentlmeny, kteří budou okrasou – okrasou! – každé recepce na ministerstvu věcí zahraničních.“²²⁹

Během tohoto „kurzu“ pak fasádníci procházejí klíčovou změnou identity. „Stávají“ se z nich „architekt“ (Skopec), „vědec“ (Prouza) a „kunsthistorik“ (Petrtýl). S „novou“ identitou vystupují napodruhé v Diplomat grillu již s očividnou jistotou a lehkostí. Proměna identity chápána jako předpoklad vstupu do „vyšší“ společnosti je pak ve filmu ještě umocněna postavami třech zlodějek (Jiřina Bohdalová, Iva Janžurová a Jiřina Jirásková). Těm je trojice hrdinů již popsána jako „tři vysoce postavení pánové“,²³⁰ s nimiž se mají v Diplomat grillu seznámit, aby je pak mohli okrást. Stejně jako fasádníci jsou pak i ony kvůli návštěvě Diplomat grillu a pohybu ve „vyšší“ společnosti nuceny změnit svoji identitu: „Zuzanka uklízí v nemocnici, tak je doktorka medicíny. [...] Božka pracuje s laky a s acetonem, tak bude dělat profesorku chemie. [...] A ty jsi stála dlouho modelem, tak seš akademická malířka“.²³¹

Film *Světáci* tak vymezoval jasnou statusovou hranici mezi socioprofesní („třídní“) identitou a typem kulturního prostoru, v němž členové sociální skupiny s danou identitou tráví část svého volného času. V hierarchickém rozlišení mezi jednotlivými identitami pak vystupovalo jako klíčový distinktivní znak vzdělání, pojaté nejenom jako podmínka a součást statusově „vyšší“ identity, ale šířeji také jako nutný předpoklad společenského vystupování „na úrovni“. Při interpretaci této hranice se však film striktně držel ideologických hodnotových vzorců. „Vyšší“ společnost líčil jako „měšťácké“ snoby a jejich kulturu jako plnou přetvářky. S pomocí přetvářky ostatně získali „novou“ identitu rovněž fasádníci. V očích zlodějek však přesto nezapřeli svoji přirozenost: „Voni sou sice inteligenti, rozumíš, ale

---

²²⁷ Tamt. Cit. čas 00:25:24.

²²⁸ Tamt. Cit. čas 00:36:50.

²²⁹ Tamt. Cit. čas 00:39:37.

²³⁰ Tamt. Cit. čas 00:51:19.

²³¹ Tamt. Cit. čas 01:05:57.

takový ňáký... jiný“.²³² Kvůli této „jinakosti“, za níž stála „lidovost“ fasádníků, se pak zlodějky rozhodly domnělé „inteligenty“ neokrát a film tak ve svém závěru potvrdoval potenciál dělnické „třídy“ „vychovat“.

Díky zachování ideologických vzorců (a samozřejmě také skvělým hereckým výkonům) pak mohla dobová kritika přijmout *Světáky* s nadšením. V předvečer premiéry zval v *Rudém právu* filmový kritik Jan Kliment diváky, aby se šli „srdečně zasmát a pobavit. Světáci vám k tomu dají mnoho příležitostí.“²³³ Ve filmu zobrazené distinkce přijal bez sebemenších výhrad. Naopak ještě zdůraznil jejich kulturněhistorickou tradici srovnáním s prvorepublikovým filmem *Kristián* (1939, režie Martin Frič): „Jako by na plátně znovu ožil svým způsobem Kristián. Jeho touhu po tom, jednou měsíčně vykolejit z normálního všedního života a zahrát si na velkého pána, tento v podstatě romantizující sen malého člověka, přebírají v novém filmu Světáci [...] tři mimopražští fasádníci“.²³⁴ Samotný film pak Kliment hodnotil jako „lidovou“ veselohru útočící proti „maloměšťáctví“: „Je to veselohra, jak má být, a veselohra v pravém slova smyslu lidová. Ne proto, že v ní vystupují fasádníci, ale proto, že se její autoři dokázali vyjadřovat bez jakéholi zašifrování [sic!], bez dvojsmyslu.“²³⁵ Jedinou výtku pronesl Kliment k úvodní písni, kde se „ozve [...] velice nedobře maloměšťáctví, proti kterému chtěl film útočit a, i když mírně, skutečně útočí. To tehdy, kdy se zpívá, že člověk dělá od pátku do neděle to, co nechce (tedy pracuje), aby se vlastně v sobotu a neděli teprv mohl jaksi realizovat. Jistě to tak bývá, ale je to v podstatě reakční myšlenka, odsuzující práci (jakoukoli) jen do oblasti výdělečné.“²³⁶

2.3 Denivelizace

S obrazem „průměrnosti“ souvisel vedle nízkého vzdělání velmi úzce také pojem „rovnostářství“. A to především ve své nejvíce a nejčastěji artikulované podobě, již byla otázka nivelizace mezd. Komise pro otázky životní úrovně ÚV KSČ ve svém stanovisku ke koncepci mzdového vývoje z roku 1964 v této souvislosti například upozorňovala na přílišnou orientaci „soustavy odměňování [...] na kvantitativní ukazatele, které poskytovaly málo přesné měřítko zásluh jednotlivců

---

²³² Tamt. Cit. čas 01:26:46.

²³³ KLIMENT, Jan. Dnešní Kristiáni. *Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: Rudé právo, roč. 50, č. 238, 9. října 1969. Cit. s. 5. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1969/10/9/5.png>.

²³⁴ Tamt.

²³⁵ Tamt.

²³⁶ Tamt.

i kolektivů,“ a spolu „s nedůslednou mzdovou praxí ovlivňovanou rovnostářským tlakem [...] vyústil tento vývoj v oslabení diferenciací mezd a její úlohy.“²³⁷ Výsledkem byl potom stav, kdy „Mzdové relace [...] neodrážejí dostatečně rozdíly v kvalifikaci, ve složitosti a odpovědnosti práce“.²³⁸ Příčinou nivelizace bylo podle koncepce, k níž komise zaujímala citované stanovisko, především „[o]dstranění v nových podmínkách [tzn. v podmínkách ‚socialistických principů odměňování‘] neodůvodněných příjmových preferencí a různých diskriminací“²³⁹ Při zvyšujícím se „napětí mezi zdroji a potřebou pracovních sil“ však vedla „k živelnému tlaku na mzdy a nivelizačním tendencím“ také „[s]naha [podniků a závodů] udržet si pracovní síly“.²⁴⁰ Podobně se uvádělo ve zprávě ke koncepci dalšího vývoje mezd předložené Ekonomické komisi ÚV KSČ předsedou ÚRO Miroslavem Pastyříkem v říjnu 1966, že „[p]ro počáteční období našeho socialistického vývoje je charakteristické postupné snižování diferenciací mezd. [...] Práce kvalifikovaných dělníků, techniků a vedoucích pracovníků [...] nebyla náležitě doceňována. Stále silněji se projevovaly rovnostářské tendence.“²⁴¹ Nivelizace pak měla být důsledkem „sociálně politických změn v postavení pracujících [...] [kdy] byly zvyšovány nízké výdělky a odstraňovány ekonomicky neodůvodněné rozdíly ve mzdách.“²⁴² I tento dokument upozorňoval, že nivelizaci měla napomáhat také „vlastní mzdová praxe v podnicích a závodech.“²⁴³ K souvislosti nivelizace a „průměrnosti“ se pak Pastyřík explicitně vyjadřoval v úvodním projevu na VI. všeodborovém sjezdu v roce 1967: „Rovnostářství je spjato s prostředností, neodůvodněně zvýhodňuje [...] lidi s nízkou pracovní úrovní, neaktivní a průměrné“.²⁴⁴

V rámci navrhovaných ekonomických reforem se proto počítalo i s úpravami mzdových předpisů, jež měly více zohlednit kvalifikaci, odpovědnost a „složitost“ vykonávané práce. Cílem těchto úprav bylo hlavně vzbudit větší zájem pracujících o zvyšování jejich kvalifikace. Zároveň měl být také navýšen podíl pohyblivé složky

---

²³⁷ Info k bodu Koncepce vývoje mezd do roku 1970, předl. 5. října 1964. Příloha II. – Stanovisko vedení komise ÚV KSČ pro otázky životní úrovně. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 37/4. Cit. úvod. s.

²³⁸ Tamt.

²³⁹ Info k bodu Koncepce vývoje mezd do roku 1970, předl. 5. října 1964. Příloha III. – Koncepce vývoje mezd do roku 1970. Tamt. Cit. s. 6.

²⁴⁰ Tamt. Cit. s. 7.

²⁴¹ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha III. – Zpráva k zásadám. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 6 a 7, aj. 14/1. Cit. s. 7.

²⁴² Tamt. Cit. s. 11.

²⁴³ Tamt.

²⁴⁴ Tamt.

mzdy. Tam, kde to bylo možné, určovala přitom její výši v rozhodující míře různá výkonová kritéria a šlo tedy především o motivaci k vyšší produktivitě práce. Pracující naopak vnímali projednávané změny v odměňování práce spíše ve spojitosti s očekáváním růstu životní úrovně. Úpravy mezd tak pro ně znamenaly v první řadě jejich možné zvyšování.

Tradičním způsobem pro artikulaci požadavků dělníků zůstávalo odborového hnutí. Tento prostor byl však zúžen podřízením odborů politice komunistické strany – jak vyjádřil jeden z účastníků koordinační porady závodních odborových organizací plzeňské Škodovky v době pražského jara: „ROH – to je jen béčko v KSČ.“²⁴⁵ Argumentaci pro zvyšování mezd dělníků tak volili odborářští funkcionáři primárně v souladu se závaznou linií koncepce ekonomických reforem. Podle toho také hovořil Miroslav Pastyřík na VI. odborového sjezdu o tom, že „[z]daleka není překonáno rovnostářské pojetí socialismu [...] a jít s tím do zdokonalené soustavy by bylo jako sypat písek do ložisek. [...] podstatou zdokonalené soustavy je, aby prospěch a výhody byly poskytovány poctivé, svědomité a kvalitní práci“.²⁴⁶ V části projevu věnované přímo mzdovým úpravám pak zdůrazňoval zásadu odměňování „podle množství a jakosti vykonávané práce“ a sliboval, že „výrazně vyšší důchody, a tím i mzdy, budou v podnicích, kde dosáhnou vysoké produktivity, hospodárnosti a kvality“.²⁴⁷ Denivelizace mezd měla napomoci „rozlišovat mezi těmi, kdož plní své úkoly dobře, a těmi, kdož pracují špatně [...] výrazně odměnit poctivé a svědomité pracovníky, i postihnout ty, kteří odvádějí nekvalitní práci.“²⁴⁸ Vedoucí oddělení práce a mezd ÚRO Jindřich Gref zase vystoupil se stanoviskem, podle něhož měly záviset mzdové prémie vedoucích pracovníků na tom, že „zajistí i odpovídající růst mezd pro všechny poctivé, schopné a výkonné pracovníky“.²⁴⁹ V podobném duchu pak byly formulovány i pasáže týkající se denivelizace mezd ve sjezdovém usnesení.²⁵⁰ Nárok na zvýšení mezd dělníků byl tedy buď přímo, nebo v přeneseném smyslu představy „poctivé“, „dobré“, „svědomité“, „kvalitní“ apod. práce spojován především s pracovním

---

²⁴⁵ VACULÍK, Ludvík. A co dělníci. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 96–98. Cit. s.97. (Původně publikováno v *Literárních listech* 4. dubna 1968).

²⁴⁶ O úkolech revolučního odborového hnutí při zabezpečování dalšího rozvoje socialistické společnosti. Projev předsedy Ústřední rady odborů soudruha Miroslava Pastyříka na VI. všeodborovém sjezdu. *Práce*, Praha: Práce, roč. XXIII, č. 32, 1. února 1967. Cit. s.6.

²⁴⁷ Tamt. Cit. s. 8.

²⁴⁸ Tamt.

²⁴⁹ Protokol VI. všeodborového sjezdu. Třetí den sjezdového jednání. Cit. s. 65/3. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VI), kart. 6, invj. 20.

²⁵⁰ Návrh Usnesení VI. všeodborového sjezdu o úkolech Revolučního odborového hnutí v dalším rozvoji socialistické společnosti. S. 15, 16–17. Tamt.

výkonem a výsledkem. V tomto smyslu také citoval Radoslav Selucký členy brigády socialistické práce blíže neurčeného pražského strojírenského podniku: „Za dobře vykonanou práci požadujeme přiměřenou odměnu.“²⁵¹ Poněkud méně častá byla argumentace vztahující se nikoliv přímo k pracovnímu výkonu či výsledkům, nýbrž k vlastním předpokladům vykonávané práce. V tomto případě se pak mluvilo o lepším ocenění „kvalifikované“ práce, přičemž sémantický záběr pojmu „kvalifikovaná“ pracovní síla začínal u v oboru vyučených, nebo zaučených dělníků. Možné vysvětlení častějšího zdůraznění výkonu a výsledku práce nabízí postřeh ke vztahu kvalifikace a výkonu sociologa Josefa Alana: „[Kvalifikací] rozumíme soubor vlastností (znalostí, schopností, dovedností apod.), který je pracovník schopen použít v pracovním procesu, tedy sumu toho, co pracovník umí dělat. Obvykle se sem počítá fyzický stav a rozumová a kulturní úroveň. To samo však ještě neznamená, že touto kvalifikací je určena pracovní výkonnost.“²⁵²

Pojímání práce jako výkonu a výsledku však na druhou stranu umožnilo dělníkům vyvinout praktiky a strategie, díky nimž si dokázali zajistit vyšší výdělků i bez uznání svých nároků vnější autoritou. V předcházející kapitole (1. 3. 3) jsem popisoval, jak si dělníci „uměli držet normy“. Zmiňoval jsem také jejich požadavek moci si „organizovat tempo práce“. I ten byl používán ke strategickým účelům, neboť při pomalejším tempu se musela část práce vykonávat jako přesčasová, a tudíž lépe placená. V tomto smyslu, tedy ve smyslu práva rozhodovat o vlastním výkonu a jeho ocenění představovaly tyto strategie součást dlouhé tradice dělnického hnutí a byly silně zapsány do kolektivního vědomí dělníků. Odboráři se jich proto také nehodlali vzdát. Miroslav Pastyřík proto na sjezdu také rezolutně prohlašoval: „Ostře se stavíme [...] proti praxi zpevňování norem podle toho, jak vysoko je dělníci překračují.“²⁵³ Odborové organizace měly postupovat tak, „aby dělníci nemuseli mít strach co nejvíce překračovat výkonové normy a na základě vyšší produktivity práce zvyšovat si své výdělků.“²⁵⁴ Toto stanovisko se také stalo součástí sjezdového usnesení.²⁵⁵

---

²⁵¹ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. Cit. s. 14.

²⁵² ALAN, Josef. Vzdělání a kvalifikace v šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1967, č. 6. S. 722–728. Cit. s. 723. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/141-sociologicky-casopis-6-1967/2792>.

²⁵³ O úkolech revolučního odborového hnutí při zabezpečování dalšího rozvoje socialistické společnosti. Projev předsedy Ústřední rady odborů soudruha Miroslava Pastyříka na VI. všeodborovém sjezdu. *Práce*, Praha: Práce, roč. XXIII, č. 32, 1. února 1967. Cit. s.8.

²⁵⁴ Tamt.

²⁵⁵ Návrh Usnesení VI. všeodborového sjezdu o úkolech Revolučního odborového hnutí v dalším rozvoji socialistické společnosti. S. 20. Tamt.

Denivelizace mezd se týkala samozřejmě také inteligence. Tím spíše, když „[p]rodukt duševní práce zpravidla bezprostředně nevystupuje v podobě materiální užitné hodnoty.²⁵⁶ Pak totiž její práce postrádala měřitelná, a tím pádem také normovatelná kritéria ocenění, a inteligence si proto nemohla vytvořit praktiky a strategie k ovlivnění výše svého příjmu, jež by byly srovnatelné například právě s těmi z dělnického prostředí. Další rozdíl spočíval ve způsobu artikulace požadavků. Jako organizace všech pracujících se sice odbory zabývaly přirozeně také otázkami práce a odměňování inteligence. Dokládá to například sjezdové vystoupení technika dolu 1. Máj v Karviné Josefa Fleška, člena podnikového výboru a předsednictva ústředního výboru Odborového svazu pracovníků hornictví: „Plně chápeme, že denivelizaci a diferenciaci není možno provádět pouze u dělníků [...] začínáme zpracovávat opatření pro denivelizaci uvnitř kategorií technickohospodářských pracovníků“.²⁵⁷ Protože však měla práce inteligence mnohem více individualistický charakter, než tomu bylo u dělnických profesí, chyběla tu odborům, jejichž strategie se zakládala na principu kolektivního vyjednávání, síla té tradice, již si vybudovaly mezi dělníky. Klíčovou roli proto hrála pro inteligenci především schopnost pracovat s mluveným nebo psaným textem. Díky ní si dokázala získat přístup do institucí podílejících se na utváření diskurzu a dovedla jej také využít. Svědčí o tom například poznámka Čestmíra Císáře na pražské poradě „novinářů-komunistů“ v květnu 1968: „Vedle oficiálních činitelů musí pochopitelně vystupovat představitelé nejrůznějších složek našeho obyvatelstva. Poslední období poskytlo rozsáhlé možnosti vystoupit se svými názory ve sdělovacích prostředcích, avšak využili jich převážně příslušníci inteligence.“²⁵⁸ Založení Sociologického ústavu a vydávání Sociologického časopisu, ustavení expertních týmů navrhujících nové koncepce politiky komunistické strany, etablování konceptu „vědecko-technické revoluce“, rušení cenzury – to vše lze pak vnímat v daném kontextu rovněž jako výsledky působení inteligence na utváření diskurzu, jeho institucionální ukotvení a diskurzivní praktiky. S jakým cílem? Michael Voříšek si podobnou otázku položil v závěru své monografie o sociologickém bádání v Československu v šedesátých letech. Možnosti, jež v této souvislosti nabídl polský historik a sociolog Jerzy Sacki, totiž že se mohlo jednat

---

²⁵⁶ VALENTA, Zdeněk. Některé otázky postavení socialistické inteligence. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966. S. 436–470. Cit. s. 444.

²⁵⁷ Protokol VI. všeodborového sjezdu. Cit. s. 29/5. Druhý den sjezdového jednání. VOA, fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO–SJ–VI), kart. 6, invj. 20.

²⁵⁸ CÍSAŘ, Čestmír. Úloha tisku v naší společnosti. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 196–198. Cit. s.198. (Původně publikováno v *Rudém právu* v květnu 1968.)

buď o službu „režimu“, anebo společnosti, Voříšek odmítl jako absurdní. Podle něj českoslovenští sociologové v šedesátých letech „nebyli ani na straně společnosti, ani na straně stranického vedení. Spíše lze uzavřít, že stáli jednoduše na své vlastní straně.“²⁵⁹

Jestliže nebylo možné práci inteligence měřit a normovat, nebylo možné ji ani vztahovat na výkon. Logicky pak ve středu argumentace pro ocenění její práce nestály na rozdíl od dělníků pracovní výkon a výsledek, nýbrž naopak předpoklady k práci, tedy kvalifikace, a také vzdělání. Na otázku – položenou vzhledem k citované Císařově zmínce o inteligenci ve sdělovacích prostředcích velmi příznačně na besedě v redakci čtrnáctideníku Reportér – inženýra ze závodu Wilhelma Piecka pražské ČKD Rudolfa Slánského: „z jakého hlediska se posuzuje kvalita řízení?“²⁶⁰ tak odpovídal Zdeněk Mynář z Institutu řízení: „platí-li například, že jsme-li nemocní, jdeme k lékaři, který je na základě své kvalifikace oprávněn nás ošetřovat [...] mělo by platit, aby každý občan, který řídí podnik, zejména průmyslový, byl také vybaven přiměřenou a ověřenou kvalifikací a aby si tuto kvalifikaci musil pravidelně obnovovat“.²⁶¹ (Kromě důrazu na kvalifikaci zde Mynář volbou srovnání s lékařem mimoděk rovněž potvrzoval výsledky výzkumu společenské prestiže povolání, jenž připisoval nejvyšší společenské uznání právě práci lékaře, viz kapitola 1. 3. 2.) Jako specifická forma kvalifikace pak mělo pro inteligenci zásadní význam vzdělání. Zdeněk Valenta jej definoval přímo jako konstitutivní znak: „bez příznaku vyššího vzdělání, než je v dané společnosti převládající, nelze dost dobře socialistickou inteligenci vymezit [...] Vzdělání spolu s jinými znaky je důležitým rysem inteligence, protože organicky souvisí s výkonem duševní práce, zejména složitější, a s plněním společenských funkcí, které inteligenci dělbu práce připadají.“²⁶² Důležitá je také Valentova zmínka o „složitější“ práci. Vyskytuje se i na jiných místech jeho textu – například při srovnání s fyzickou prací, oproti níž měla duševní vykazovat „vyšší stupeň složitosti“²⁶³ V článku *Socialismus a spravedlivá odměna* autoři Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý poznamenávali k „ideologii ‚rovnostářství‘ [...] Žádné její argumenty nemohou platit ve společnosti,

---

²⁵⁹ VOŘÍŠEK, Michael. *The reform generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Vyd. 1. Praha: Kalich, 2012. S. 268–273. Cit. s. 273.

²⁶⁰ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s. 177. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

²⁶¹ Tamt.

²⁶² VALENTA, Zdeněk. Některé otázky postavení socialistické inteligence. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966. S. 436–470. Cit. s. 449.

²⁶³ Tamt. Cit. s. 443.

kde [...] jedni musejí vykonávat složitější a odpovědnější práci než druzí“.²⁶⁴ V řadě různých expertních návrhů na úpravy mezd přitom patřil právě pojem „složitost“ práce mezi ta kritéria, která měla denivelizace zohledňovat, a práce s ním tak může sloužit jako ukáзка diskurzivní strategie inteligence.²⁶⁵

Velmi citlivá byla otázka samotné výše mezd inteligence. Jejich (de)nivelizace totiž ve skutečnosti závisela na stanovení poměru mezi jejich výší a výší mezd dělníků. Jiří Maňák z ČVUT v analýze mzdového vývoje v letech 1945–1948 dokládal, že poválečné přednostní zvyšování mezd pohybujících se na hranici existenčního minima „se při nedostatečnosti prostředků nutně muselo projevit na druhé straně nižším zvýšením mezd a platů střední a vyšší úrovně [...] Nejzávažnější změny se promítly do relací mezi odměnami dělníků a úředníků (tj. zaměstnané inteligence).²⁶⁶ Podle Maňákových údajů klesala výše mezd inteligence v poměru k výší mezd dělníků při indexu průměru dělnických mezd 100 z 261 v roce 1937 přes 144,5 (1946), 138 (1947) až na 130,1 v roce 1948.²⁶⁷ Z hlediska inteligence nepříznivý vývoj růstu mezd pak pokračoval i v padesátých letech a na počátku šedesátých let. Pouze s tím rozdílem, že přednostně již nerostly mzdy na hranici existenčního minima, nýbrž mzdy v průmyslu. Mezi rokem 1955 a 1964 pak při indexu průměrných mezd v průmyslu 100 trvale klesal poměr a s ním i relativní výše mezd například ve vědě a výzkumu ze 112 (1955) až na 107,7 (1963). Poměr mezd ve školství k indexu mezd v průmyslu kolísal ve stejném období v rozpětí od 81 (1955) do 87,4 (1957). Ve zdravotnictví se rozpětí pohybovalo od 76,9 (1955) do 82,8 (1959).²⁶⁸ Aby nezůstalo jen u indexů a průměrů, činila v roce 1963 například průměrná měsíční mzda kvalifikovaného soustružníka 2 050 korun. Pro srovnání pak ve stejném roce průměrná mzda obvodního lékaře s praxí 2 264 koruny, konstruktéra-projektanta 2 396 korun, odborného asistenta na vysoké

---

²⁶⁴ KLOFÁČ, Jaroslava – TLUSTÝ, Vojtěch. Socialismus a spravedlivá odměna. *Reportér: čtrnáctideník pro politiku, ekonomiku a kulturu*. Praha: Práce, roč. III., č. 43, 1968. S. V–XII. Cit. s. VI.

²⁶⁵ Stanovisko komise pro otázky životní úrovně např. zmiňovalo „rozdíly v kvalifikaci, ve složitosti a odpovědnosti práce“. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 37/4. Info k bodu Koncepce vývoje mezd do roku 1970, předl. 5. října 1964. Příloha II. – Stanovisko vedení komise ÚV KSČ pro otázky životní úrovně. Cit. úvod. s. Zcela identickou formulaci obsahovalo také Usnesení státní mzdové komise k návrhu koncepce vývoje nominálních mezd do roku 1970. NA, fond Komise pro otázky životní úrovně ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/5, sv. 3, aj. 10/1.

²⁶⁶ MAŇÁK, Jiří. Problematika odměňování české inteligence v letech 1945–1948. (Příspěvek k objasnění počátku nivelizace). *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1967, č. 5. S. 529–540. Cit. s. 531. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/140-sociologicky-casopis-5-1967/2760>.

²⁶⁷ Tamt. Tabulka 1.

²⁶⁸ Info k bodu Koncepce vývoje mezd do roku 1970, předl. 5. října 1964. Příloha III. – Koncepce vývoje mezd do roku 1970. Tabulka na s. 8. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 37/4.

škole technického směru 2 129 korun a učitele na střední všeobecně vzdělávací škole 1 901 korunu.²⁶⁹ V roce 1965 byla například průměrná mzda inženýra ve výzkumu 2 458 korun, kvalifikovaného strojního zámečníka 2 010 korun.²⁷⁰ Na základě uvedených statistik se pak expertní týmy shodovaly v závěru, že „dochází k nejpodstatnějšímu zaostávání výdělkové úrovně u střední tvůrčí a řídicí inteligence i ostatních odborných kvalifikovaných pracovníků.“²⁷¹

Pokud inteligence zdůrazňovala ve vztahu k ocenění své práce především její předpoklady, a mezi nimi zejména vzdělání, pak na něm přirozeně zakládala i argumentaci požadavku na zvyšování svých mezd. V této souvislosti vzdělání pojímala jako dlouhodobý proces spojený s vynakládáním úsilí, jež by mělo být, ale není náležitě finančně ohodnoceno. Předseda Československé akademie věd František Šorm v lednu 1966 předkládal ideologické komisi ÚV KSČ k projednání zprávu zabývající se motivací k práci, v níž se mimo jiné uvádělo, že „[d]isproporce mezi mzdami dělníků a střední tvůrčí nebo řídicí inteligence dosahují takového stupně, že osobní náklady spojené se získáním školního vzdělání jako nutného kvalifikačního předpokladu pro výkon těchto prací nejsou výdělkovou diferenciací u některých povolání uhrazeny do konce produktivního věku vůbec a u ostatních až koncem produktivního věku.“²⁷² Podobně tvrdili v článku *Vědeckotechnická revoluce a vzdělávací systém* Jiří Kotásek a Vlastimil Pařízek, že důvodem nízkého počtu studentů na vysokých školách „je [...] platová nivelizace, která nezajišťuje zvláště v prvních letech pracovního poměru výrazné zúročení nákladů na dlouhodobé studium.“²⁷³ Podle nich měl pak „[r]ozvoj středního a vysokého školství [...] probíhat společně s možností uplatnění absolventů a se zvyšováním jejich platů, které musí odpovídat nákladům vynaloženým na vzdělání.“²⁷⁴

Další argument pro vyšší příjem inteligence souvisel s prolínáním její práce s volným časem. Jaroslav Kolář například uváděl, že vedle vlastní práce má odborník-specialista také „potřebu úzkých osobních kontaktů s odborníky své

---

²⁶⁹ Tamt. Tabulky na s. 12 a 14.

²⁷⁰ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha III./ Zpráva k zásadám. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 6 a 7, aj. 14/1. Tabulka na s. 10.

²⁷¹ Info k bodu Vztah mezi hmotnými a morální podněty k práci, předl. 11. ledna 1966. Příloha IV. – Stručná zpráva. NA, fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968, č. fondu 1261/1/8, sv. 18, aj. 74/1. Cit. s. 45.

²⁷² Info k bodu Vztah mezi hmotnými a morálnímu podněty k práci, předl. 11. ledna 1966. Příloha IV. – Stručná zpráva. NA, fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968, č. fondu 1261/1/8, sv. 74, aj. 74/1. Cit. s. 46.

²⁷³ KOTÁSEK, Jiří – PAŘÍZEK, Vlastimil. *Vědeckotechnická revoluce a vzdělávací systém*. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1966, č. 2. S. 213–217. Cit. s. 213. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/130-sociologicky-casopis-2-1966/2451>.

²⁷⁴ Tamt.

profese v jiných podnicích, ve vědeckých ústavech, na vysokých školách i v jiných zemích. [...] [M]á potřebu dále studovat, sledovat odborné časopisy a hodně cestovat.“²⁷⁵ Podobně podle jiného Kolářova textu napsaného společně s Jaroslavem Kohoutem potvrzovala analýza „[z]aměření činností ve volném čase [...] potřebu dalšího sebevzdělávání (četba, studium) u vedoucích pracovníků“. ²⁷⁶ Jejich průměrná pracovní doba měla přitom činit 10,1 hodiny denně a další 1,2 hodinu denně měli navíc pracovat ještě doma.²⁷⁷ Všechny tyto aspekty pak shrnoval Radoslav Selucký, když mluvil o nutnosti inteligence „přijímat nové podněty [...] absorbovat určitý počet informací z vlastního oboru i z oborů, jež s ním souvisí. Prakticky se to projevuje v potřebě sledovat pravidelně řadu časopisů, knižní produkci, divadlo, film hudbu a výtvarné umění. To všechno zvyšuje životní náklady inteligence. [...] Uspokojování těchto potřeb je náročné jak časově, tak finančně; pokud inteligence tyto finanční prostředky v důsledku příjmové nivelizace nemá, možnost jejího sebeuplatnění [...] se výrazně snižuje.“ ²⁷⁸ K potřebnému standardu Selucký radil rovněž například „zcela jiný typ bytu“, ²⁷⁹ protože „[t]vůrčí pracovník potřebuje [...] zvláštní místnost, v níž by měl klid pro tvůrčí práci“, ²⁸⁰ nebo cestování do zahraničí, jelikož „[v]ědci, inženýři, lékaři a novináři potřebují získat zahraniční zkušenosti“. ²⁸¹

K argumentaci pro vyšší ocenění své práce inteligence využívala také výsledky výzkumu společenské prestiže povolání. Na jejich základě Klofáč s Tlustým v již citovaném článku *Spravedlivá odměna za socialismu* docházeli k závěru, že „typické pro naše poměry je, že [...] hodnocení prestiže zaměstnání je ve velké neshodě se skutečným rozdělením odměn za práci [...] nivelizuje a částečně zcela převrací poměry, které by odpovídaly představám o prestiži!“²⁸² Jako konkrétní příklad „převrácení“ poměrů pak uváděli ve společnosti velmi uznávané povolání lékaře, jež „má sice stále velkou prestiž, ale ta nemůže funkčně působit

---

²⁷⁵ KOLÁŘ, Jaroslav. Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 1. S. 1–11. Cit. s. 8. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/150-sociologicky-casopis-1-1969/3039>.

²⁷⁶ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jaroslav. Výzkum pozice a role československých manažerů. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 6. S. 608–616. Cit. s. 612. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/155-sociologicky-casopis-6-1969/3154>.

²⁷⁷ Tamt. S. 610–611.

²⁷⁸ SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966. Cit. s. 107.

²⁷⁹ Tamt.

²⁸⁰ Tamt.

²⁸¹ Tamt. Cit. s. 108.

²⁸² KLOFÁČ, Jaroslav – TLUSTÝ, Vojtěch. Socialismus a spravedlivá odměna. *Reportér: čtrnáctidenník pro politiku, ekonomiku a kulturu*. Praha: Práce, roč. III., č. 43, 1968. S. V–XII. Cit. s. IX.

v poměrech, kdy kadeřnice má například stejný, ne-li větší příjem“.²⁸³

Jako součást ekonomických reforem se tak denivelizace a s ní spojená otázka výše mezd stala velmi diskutovaným celospolečenským tématem. Jeho mimořádný rozsah potvrzoval i článek Václava Müllera *Co je to socialismus?* z května 1968: „Všeobecně vzato – v ČSSR neexistuje snad ani jediná ekonomicky činná společenská skupina, jejíž individuální příslušníci by si nestěžovali na to, že jsou honorováni a odměňováni nedostatečně. Každý je ochoten uznat každému, že by si zasloužil více.“²⁸⁴ Tato shoda však v žádném případě nezaručovala, že co je všemi uznáno, bude v rámci denivelizace všem také přiznáno. Pokud totiž bylo podstatou nivelizace upřednostnění růstu mezd vybraných skupin pracujících za současného poklesu růstu mezd jiných skupin pracujících, bylo, jak také Müller hned vzápětí dodával, zřejmé, že bude „možné nanejvýš zlepšit úděl jedněch na úkor druhých.“²⁸⁵ Podle toho také již v říjnu 1966 věděli autoři připravující pro odbory koncepci dalšího vývoje mezd, že chystané změny „se bezprostředně dotýkají osobních zájmů každého pracujícího“²⁸⁶ a dopředu počítali s tím, že „právě otázky mzdové budou nejčastějším jádrem konfliktních situací.“²⁸⁷

2.4 „Tohleto je porážka dělníků“

Doposud bylo řečeno, že v souvislosti s ekonomickými reformami věnoval expertní diskurz při pojmání práce zvláštní pozornost vybranému okruhu kritérií. Na straně fyzické práce šlo hlavně o vyšší produktivitu a kvalitu kvalifikované práce, u duševní práce se jednalo především o zdůraznění vzdělání, vyšší „složitosti“ vykonávané práce nebo její tvůrčí prvky. Soudobé analýzy stávající úrovně vzdělání manažerské elity a dosavadního vývoje mezd dále ukázaly, že u duševní práce došlo ke dvojímu znehodnocení. První souviselo se vzděláním a s ním spojenými očekáváními odpovídajícího profesního uplatnění, jež byly devalvovány třídními a stranickými preferencemi „kádrové politiky“. Druhé bylo způsobeno mzdovou nivelizací a vedlo k výraznému snížení ocenění práce inteligence. Jedním z cílů tvůrců expertního diskurzu bylo v rámci ekonomických reforem tato

---

²⁸³ Tamt.

²⁸⁴ MÜLLER, Václav. *Co je to socialismus?* In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 188–191. Cit. s.190. (Původně publikováno v *Literárních listech* 23. května 1968).

²⁸⁵ Tamt.

²⁸⁶ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha III. – Zpráva k zásadám. Cit. s. 44. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 6–7, aj. 14/1.

²⁸⁷ Tamt.

zneuznání odstranit. Uvědomovali si však zároveň, že zejména otázka úprava výše mezd představuje citlivou záležitost a bude s velkou pravděpodobností příčinou konfliktů. Jak jsem již naznačoval, znamenal pak proces denivelizace do velké míry především hledání vhodného poměru mezi výší mezd inteligence a dělníků. Takového, jež by byl na jedné straně odpovídajícím oceněním práce inteligence včetně vzdělání jako jejího nutného předpokladu, na druhé straně by ovšem nepřekračoval meze socialistického principu „odměňování podle práce“. To znamená takového poměru, jenž by byl výrazem ocenění společenského přínosu práce inteligence spolu se všemi jejími nutnými předpoklady, zároveň by ale nepodléhal žádným jiným hlediskům, jako jsou například statusové (tzv. „demonstrativní“ konzum) požadavky apod.

Ukázkou, jak takové hledání probíhalo, může být také část v této práci již mnohokrát citované debaty v redakci čtrnáctideníku Reportér. Zdeněk Mynář v ní srovnával: „Když jsem v Kanadě vykládal manažerům, že náš ředitel dostává například pětinasobek platu průměrného dělníka – a to na tom musí být velmi dobře – tak se ptali: Kde berete ty hlupáky, kteří jsou ochotni, to za ty peníze dělat? Relaci 1:3 se jim zdála neuvěřitelná. Říkali, náš ředitel má padesátinasobek toho, co má průměrný dělník. Podtrhuji, že schopného ředitele bychom měli platit lépe než 1:5. [...] Rakouský ředitel zestátněného podniku – studoval jsem tam tyto otázky – má měsíčně 50–70 tisíc šilinků. Laický přepočít 1:1, takže i těch našich 15 000 je směšná částka.“²⁸⁸ Historik Karel Bartošek mu pak odpovídal: „To, co říkáte, je možná perspektiva vývoje i naší společnosti. [...] Ale [...] proč budeme tomu všemu ještě říkat socialismus? [...] Stačí vidět kvalitu konzumní společnosti, jak ji známe na Západě. Tam – o tom snad nemáte nikdo iluze – existuje velmi silná hierarchie, na jedné straně ředitelé nějakého podniku s desetitisícovými platy, na druhé straně jsou lidé s několika stovkami. Chceme prosadit tohle? Dělnice v textilkách v Náchodě budou vydělávat 900 až 1000 Kčs, ale nad nimi bude vrstva bohatých manažerů. Nemluvme pak o socialistické nebo lidské dimenzi.“²⁸⁹ Limitů možnosti přejímání kapitalistického modelu výrazné příjmové diferenciaci si byl vědom i Radovan Richta, když tvrdil, že „ani po korekci tohoto [tj. existujícího] rovnostářství nebude ovšem řada odborníků hmotně stimulována tak jako v kapitalismu – nelze neúnosně rozevřít sociální rozdíly.“²⁹⁰ Klofáč a

---

²⁸⁸ Dělnická samospráva – ANO či NE? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 172–185. Cit. s.182. (Původně publikováno v *Reportéru* 22.–29. 5. 1968).

²⁸⁹ Tamt.

²⁹⁰ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. Cit. s. 258.

Tlustý zase při srovnání československého nivelizovaného a amerického výrazně diferencovaného systému odměňování sice zdůrazňovali u amerického vysoký motivační potenciál. Cesta k vyššímu příjmu byla „v USA velmi dlouhá a obtížná (znamená i absolvování vysoké školy), ale odměna je velká“.²⁹¹ I oni však přiznávali, že „nechtějí zastírat ani jeho záporné stránky. [...] V americkém systému přílišné zdůraznění [...] výkonu a přínosu jednotlivce vedlo k značné ztrátě sociálního citění v nejširším slova smyslu, k necitlivosti vůči diskriminaci [...] výkon, postup v práci a zvýšení individuální životní úrovně se stává cílem samo o sobě“.²⁹²

Prostor pro hledání vhodného poměru ocenění duševní a manuální práce byl tak v expertním diskurzu vymezen na jedné straně stávající nivelizovanou úrovní, již bylo třeba překonat, a na druhé straně přílišnou rozevřeností kapitalistického modelu, již se bylo třeba vyhnout. I přes toto vymezení však působilo srovnání se Západem na očekávání příslušníků inteligence velmi silně. Naplno se jeho přitažlivost ukázala po srpnové invazi vojsk Varšavské smlouvy. V podtitulu již zmiňovaného článku *Socialismus a spravedlivá odměna*, jenž vyšel v listopadu 1968, Klofáč a Tlustý varovali: „Je známo, že v současné době je v kapitalistických zemích na služebních cestách nebo rekreaci mnoho našich odborníků, lékařů, inženýrů, techniků, vědců [...] Mnozí z nich váhají, zda se mají vrátit. Ne z politických důvodů. Často proto, že vidí, jak v těchto zemích je jejich kvalifikace mnohem více ceněna než u nás.“²⁹³

Mezi dělníky byla denivelizace přijímána spíše opatrně a v některých případech vyvolávala dokonce zjevnou nedůvěru. V říjnu 1966 se v této souvislosti ve zprávě k zásadám mzdové koncepce odborů objevilo upozornění na výskyt „nesprávných názorů, že denivelizací ve mzdách mají být zvýhodněni všichni technickohospodářští pracovníci bez ohledu na dosahované pracovní výsledky, nebo dokonce na úkor dělníků.“²⁹⁴ Autoři zprávy proto apelovali na nutnost zlepšit „přesvědčovací práce odborových orgánů v podnicích a závodech. Bude třeba [...] bojovat proti všem nesprávným názorům na odměňování práce [...] Přesvědčovat pracující o škodlivých důsledcích mzdové nivelizace a o tom, že výraznější

---

²⁹¹ KLOFÁČ, Jaroslav – TLUSTÝ, Vojtěch. *Socialismus a spravedlivá odměna*. *Reportér: čtrnáctideník pro politiku, ekonomiku a kulturu*. Praha: Práce, roč. III., č. 43, 1968. S. V-XII. Cit. s. VIII.

²⁹² Tamt. Cit. s. IX.

²⁹³ Tamt. Cit. s. V.

²⁹⁴ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha III. – Zpráva k zásadám. Cit. s. 46. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 6–7, aj. 14/1.

diferenciace je pro správné působení nové soustavy řízení nezbytná.“²⁹⁵ Přímo v návrhu zásad odborové koncepce vývoje mezd pak bylo rovněž stanoveno, že „[d]enivelizace nesmí být prováděna na úkor některých kategorií a skupin pracovníků.“²⁹⁶ I přes tato ujištění se však v květnu 1967 ve společné zprávě Státní komise pro finance, ceny a mzdy, Státní plánovací komise, Ústřední rady odborů a Státní banky Československé shrnující první výsledky denivelizace zahájené v lednu téhož roku konstatovalo: „Bylo dosaženo výraznějšího odstupňování mezd pracovníků; [...] Denivelizace byla však v řadě podniků pochopena velmi úzce jako podstatnější odlišení výdělků technickohospodářských pracovníků vůči dělníkům, které navíc bylo někde pojato jako jednorázové odstranění dlouhodobých výdělkových disparit. [...] Nejvíce se to projevilo u vedoucích hospodářských pracovníků, kde se v řadě podniků uvažovalo dosáhnout výraznějšího zvýšení výdělků v co nejkratší době.“²⁹⁷

Denivelizace neznamenal pouze větší diferenciaci výše mezd. Její součástí byla také snaha o vytvoření „přímé závislosti tvorby mzdových prostředků na skutečných hospodářských výsledcích podniků“²⁹⁸. Jinými slovy bylo: „Stěžejní zásadou nové soustavy řízení [...], že podniky si musí prostředky na mzdy vydělat.“²⁹⁹ Výsledkem důrazu na ekonomickou racionalitu pak mělo být mimo jiné i „odstraňování fiktivní sociální zaměstnanosti, [...] odstranění stavu, kdy jsou neúčelně vypláceny mzdy za neefektivní a málo účinné práce [...] Tlak na likvidaci neefektivních výrob.“³⁰⁰ Pojmy a slovní spojení jako „uvolňování“, „umísťování“, nebo „převádění“ pracovníků, „vyřazování z práce“ či „přerušování pracovního uplatnění“ sice dovolily, aby se v socialistické společnosti nemluvilo přímo o nezaměstnanosti, její hrozba však byla reálná.

Jeden z možných pohledů na probíhající společenské a ekonomické změny tak skýtal obraz rostoucího společenského postavení vzdělané inteligence a spolu s ním

---

²⁹⁵ Tamt. Cit. s. 44.

²⁹⁶ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha IV. – Zásady. Cit. s. 6. Tamt.

²⁹⁷ Info k bodu Základní otázky vývoje, diferenciaci a regulace mezd v současných podmínkách, předl. 25. května 1967. Příloha III. – Zpráva o základní otázkách vývoje, diferenciaci a regulace mezd v současných podmínkách. NA, fond Komise pro otázky životní úrovně ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/5, sv. 6, aj. 20/1. Cit. s. 4.

²⁹⁸ Info k bodu Zásady odborové politiky v odměňování práce při realizaci zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství, předl. 6. října 1966. Příloha IV. – Zásady. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 6–7, aj. 14/1. Cit. s. 45.

²⁹⁹ Tamt. Cit. s. 47.

³⁰⁰ Info k bodu o projednání a úpravě návrhu zásad pro uvolňování pracovníků a pro jejich umísťování a jejich hmotné zabezpečení, předl. 26. května 1967 Příloha III. – Zpráva. NA, fond Komise pro otázky životní úrovně ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/5, sv. 6, aj. 20/2. Cit. úvod. s.

také uznání nároku na vyšší ocenění její práce. V oblasti průmyslové výroby vedly s tím spojené mzdové úpravy k přednostnímu růstu mezd inženýrsko-technických „kádru“. Nejvýrazněji vzrostly příjmy manažerské elity. Zajištění potřebných zdrojů pro větší diferenciaci mezd zároveň vytvářelo tlak na rušení neziskových provozů a tím došlo ke zpochybnění jednoho z fundamentálních očekávání dělníků v socialistické společnosti – sociální jistoty, k níž podle Jaroslava Koláře patřila také „[e]konomická bezpečnost, tj. stálost zaměstnání, ochrana před nuceným propouštěním z práce“. ³⁰¹ Ještě fatálnější rozměr nabývala tato okolnost v souvislosti s dalším očekáváním, jež Kolář formuloval ve vztahu k hospodářskému vedení: „Dělníci naopak předpokládají, že ředitel sníží počet neproduktivních sil a že příprava výroby bude dostatečně kvalitní a včasná.“³⁰² Potvrzoval tak mezi dělníky rozšířenou představu, že za špatnými hospodářskými výsledky stojí nadbytečný počet „neproduktivních“, tedy nedělnických pracovních sil a špatná práce manažmentu při organizaci výroby.

Když mluvil v dubnu 1968 Ludvík Vaculík s dělníky lokomotivky Škody Plzeň, dozvěděl se, že „stejně prudce jako odmítali ‚vedoucí roli intelektuálů‘ [...] kritizovali příklady korupce a nepořádku: jak se rozdělovaly stříbrné medaile k výročí založení podniku, jak se za funkce dávaly větší mimořádné odměny než za práci. Hlavní část viny nacházeli zjednodušenou úvahou u hospodářských vedoucích: ‚Všichni, co se u nás vystřídali, jsou na oborovém ředitelství a na ministerstvu, a my jsme tu zůstali a vylizujeme to po nich!‘ Bývalý ředitel jim říkal, že budou vyrábět 400 lokomotiv ročně, dnes se jich dělá zatím 70. Promrhané investice. Kdo na veřejnosti ví, že zde dostaly všechny ženy měsíční neplacenou dovolenou? A podívejte se na šrotiště, co tam je vyhozené práce.“³⁰³ Dělníkům ze Škodovky vadily také rozdíly v přístupu k zodpovědnosti za vlastní práci. Vaculík citoval: „Když dělník udělá zmetek, platí. Kdo zaplatí ztráty zahraničního obchodu a celou špatnou orientaci výroby?“³⁰⁴ Odmítání „vedoucí role intelektuálů“ a s ní související pocit vlastního přehlížení se pak projevovaly i v postoji k celému reformnímu procesu: „Mně se tomu nechce věřit, protože se v tom motají sami spisovatelé a jeden Smrkovský. Proč nemluví lidé taky pro nás a proč Šik, když tu byl, mluvil jen pro uzavřenou společnost funkcionářů a my jsme se zase nic

---

³⁰¹ KOLÁŘ, Jaroslav. Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 1. S. 1–11. Cit. s. 4. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/150-sociologicky-casopis-1-1969/3039>.

³⁰² Tamt. Cit. s. 10.

³⁰³ VACULÍK, Ludvík. A co dělníci? In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 96–99. Cit. s. 97. (Původně publikováno v *Literárních listech*, 4. dubna 1968).

³⁰⁴ Tamt. Cit. s. 96.

nedozvěděli? Místo výkladu o demokracii by se dělnice potřebovala dovědět, jak to bude, až se zase zkrátí pracovní doba. Kdo dělá v kanceláři, ten se může těšit. Ale kdo dělá v úkolu, ten vydělá méně.“³⁰⁵ S pocitem přehlížení zájmu dělníků se Vaculík setkal ve Škodovce také na poradě závodních odborových organizací: „Kdo zastupuje pracující v tom týmu, co vypracovává ten akční program? Jsou tam taky dělníci?“³⁰⁶ Slyšet byla rovněž kritika dominantního vlivu inteligence v médiích: „Televize a rozhlas dávají přednost jedné straně. Mluví sami ti, co dvacet let nepromluvili. My jsme za první republiky pro svůj názor dokázali jít proti bodákům. Proč všichni ti novináři nepromluvili? Báli se o koryta! Pamatuju, jak se v nársoc straně říkalo: Bratři, vstupujte do KSČ, budeme vás tam potřebovat. Mám dojem, že jsou to oni, co teď mluví.“³⁰⁷ Reportáž z návštěvy pak Vaculík uzavíral tvrzením: „Souhrnný dojem většiny těch, které jsem slyšel: ‚Tohleto je porážka dělníků‘.“³⁰⁸

Z průřezu výpovědí zhruba dvacítky dělníků a necelých čtyřech desítek odborářských funkcionářů plzeňské Škodovky možná nelze činit závěry pro celé dělnictvo. Zároveň je však není možné považovat ani za pouhou okrajovou záležitost. Dokládá to ostatně i sám Ludvík Vaculík, jenž ještě před plzeňskou zkušeností rozmýšlel nad „podivnou skutečností, že průměrně neinformovaný dělník považuje špatný stav našeho státu za dílo intelektuálů“.³⁰⁹ Klíčovou informací z jeho setkání s dělníky a odborářskými funkcionáři ve Škodovce je však zpráva o „porážce dělníků“. Pokud připustíme, že porážka je spojena s nějakou ztrátou a že reformní hnutí nebylo zápasem dělníků, ale v první řadě vzdělané inteligence, pak mohli dělníci z plzeňské Škodovky porážkou ztratit pouze něco, co museli nutně získat již předtím. Dvacet let po únoru 1948 tak přiznávali, že jim ony dvě dekády budování socialistické společnosti přinesly něco, čeho se nemínili vzdát. I kdyby to měla být jen naděje: „Bralo se nám, na normách, na platech, ale my jsme to snášeli, protože se nám to mělo vrátit na tom socialismu. A dnes? Intelektuálové jsou mrvové!“³¹⁰

Podobné známky skepse a nedůvěry mezi dělníky se snažili členové konzervativního křídla komunistické strany využít k získání jejich podpory pro delegitimizaci „obrodného procesu“. V úvodníku *Otázky dělnické politiky* sázel

---

³⁰⁵ Tamt. Cit. s. 98.

³⁰⁶ Tamt. Cit. s. 97.

³⁰⁷ Tamt. Cit. s. 97.

³⁰⁸ Tamt. Cit. s. 98.

³⁰⁹ Tamt. Cit. s. 96.

³¹⁰ Tamt. Cit. s. 98.

tehdejší šéfredaktor Rudého práva Oldřich Švestka jednak jak na pocit přehlížení: „Dělníci byli přes veškeré úsilí stranických orgánů z tohoto [tj. ‚obrodného‘] procesu »vyšaltování« [...] prostě »v této hře« se s nimi od počátku příliš nepočítalo“,³¹¹ tak i na představu o možné ztrátě sociální jistoty, jíž také patřil hlavní důraz. Švestka tak sice přiznával, že dělníci „s tímto procesem většinou od počátku sympatizovali a sympatizují s ním i nadále“,³¹² hned vzápětí ale dodával: „i když jim nedává dostatečnou míru sociální jistoty.“³¹³ Podobně také podle Švestky „[a]kční program strany [...] vytvořil předpoklady pro nastolení svobod a socialistické demokracie [...] Dělníkům však svou nekonkrétností v bodech, které se jich zvláště dotýkají, dává dnes už velmi málo. Co vyvstalo na povrch, byl pouze pocit budoucí sociální nejistoty.“³¹⁴ První část (tedy tu, co se vešla do úvodníkového rámečku na titulní straně) textu pak uzavíralo proložené vysazené tvrzení, že dělníky sjednocuje obava „o vlastní dělnickou sociální jistotu.“³¹⁵

Necelé dva týdny po zveřejnění Švestkova úvodníku otiskly *Literární listy* v rubrice „Dělnická tribuna“ dva texty, jež přinášely výrazně jiný názor na vztah dělnictva a inteligence, potažmo vztah dělnictva k „obrodnému“ procesu, než jaký nabídl krátce předtím šéfredaktor Rudého práva. Tím prvním bylo pokračování série článků Igora Tomeše, jež začala v „Dělnické tribuně“ zhruba o měsíc dříve jeho statí *Právo na práci* a připuštěním: „Slýcháme občas, že v obrodném procesu se zapomíná na sociální zájmy dělnické třídy, že se přednostně řeší zájmy intelektuálů, nebo dokonce, že nová politika jde proti ‚dělnické politice‘, prosazované za starého vedení KSČ“³¹⁶ Nyní uzavíral Tomeš svůj aktuální článek *Dělníci a demokratizační proces* tvrzením: „Vznikla nová situace a dělníci ji pochopili. Další rozvoj sociální jistoty a stability [...] jsou podmíněny rozvojem politických svobod, demokratických mechanismů a politické normalizace naší společnosti. [...] Demokratizační proces znamená tedy i přínos pro dělnictvo a, jak nás o tom přesvědčují denní zprávy, stále širší vrstvy dělnictva si to uvědomují.“³¹⁷

---

³¹¹ ŠVESTKA, Oldřich. Otázky dělnické politiky. *Rudé právo*. Praha: Rudé právo, roč. 48, č. 193, 14. července 1968. Cit. s. 1. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/7/14/1.png>.

³¹² Tamt.

³¹³ Tamt.

³¹⁴ Tamt.

³¹⁵ Tamt.

³¹⁶ TOMEŠ, Igor. Právo na práci. *Literární listy: týdení Svazu československých spisovatelů*. Praha: Československý spisovatel, roč. I, č. 18, 27. června 1968. Cit. s. 6. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=LitL/1.1968/18/6.png>.

³¹⁷ TÝŽ. Dělníci a demokratizační proces. *Literární listy: týdení Svazu československých spisovatelů*. Praha: Československý spisovatel, roč. I, č. 22, 25. července 1968. Cit. s. 5. Dostupné také z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=LitL/1.1968/22/5.png>.

Nabízí se otázka, zda měla mezi tyto „širší vrstvy dělnictva“ patřit i ona dělnice z plzeňské Škodovky, o níž Ludvík Vaculík tvrdil, že „místo výkladu demokracie by se potřebovala dozvědět, jak to bude, až se zase zkrátí pracovní doba“? Nebo byla spíše součástí „vyhraněné konzervativní skupiny dělníků“,³¹⁸ jíž Tomeš připisoval snahu „obrátit tuto zčásti rozpornou politickou aktivitu [tj. ‚demokratizační proces‘] proti inteligenci a úřednictvu“?³¹⁹ Druhý text, článek nazvaný *Takzvaná dělnická politika*, již reagoval přímo na Švestkův úvodník. Ivan Bystřina v něm namítal, že sice jsou „i dělníci, kteří se zajímají o docela jiné věci, lhostejní, takoví, jimž celý demokratizační proces může ‚být ukradený‘. A není jich málo [...] To však vůbec nedává Švestkovi právo, aby celou třídu líčil [...] jako ‚celkově sjednocenou nedůvěrou‘ k dnešnímu obrodnému procesu a jeho nositelům.“³²⁰ Bystřina také odmítal Švestkovy pokusy spojit pozitivní zkušenost dělníků z poúnorových dvou dekád budování socialistické společnosti s „dělnickou politikou“ tehdejšího vedení komunistické strany. Podle něj totiž „právě tato minulá ‚dělnická politika‘ způsobila to, že se dnes vskutku otrásla i sociální jistota, a to nejen dělníků, ale i ostatních zaměstnanců“.³²¹ V nastolené otázce sociálních jistot se pak Bystřina v článku obracel především na „nejlepší část dělnické třídy, kterou Švestka marně [...] straší ‚představou ještě hlubší sociální nejistoty nebo sociálních otřesů‘, jež se podle něho skrývají v dnešním demokratizačním procesu“.³²²

Živost diskuze o vztahu inteligence, „obrodného“ procesu a dělníků dokládá i článek Františka Šamalíka *Rovina integrace*, jenž – opět v *Literárních listech* – vyšel ještě před Švestkovým úvodníkem. Šamalík v něm vysvětloval, že napětí mezi inteligencí a dělníky je důsledkem „‚konzervativní‘ [užíváno ve smyslu opozice k ‚reformní‘] reprezentace sociálních zájmů dělnické třídy“³²³ Podle něj „povzbuzovala tendenci k její korporativní uzavřenosti“, jež byla symbolicky zdůrazněna i v samotném pojmu „dělnická politika“. Tato „[d]ělnická (svérázně pojatá) korporativní uzavřenost a nadřazenost“ pak nejenže znemožňovala uplatnit v dostatečné míře zájmy také ostatních společenských skupin,³²⁴ ale stala se zároveň půdou, kde „nutně vznikají a podporují se nejen antiintelektuální, ale i

---

³¹⁸ Tamt.

³¹⁹ Tamt.

³²⁰ BYSTŘINA, Ivan. *Takzvaná dělnická politika*. Tamt. Cit. s. 5.

³²¹ Tamt.

³²² Tamt.

³²³ ŠAMALÍK, František. *Rovina integrace*. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 214–216. Cit. s.215. (Původně publikováno v *Literárních listech* 20. června 1968),

³²⁴ Tamt.

antirolnické tendence“.³²⁵ Řešení mohla podle Šamalíka přinést „nová rovina integrace, na níž dělnická třída a její politická strana usilují o skutečné vedoucí postavení nikoliv odlišením, ale tím, že přejímají za své podstatná přání a touhy všech jiných sociálních a národních vrstev. [...] Tato nová formulace integrace předpokládá [...] pronikavou demokratizaci porozumění, znalostí, informací, což není možné bez trvalé atmosféry svobody myšlení a projevu. „Svoboda intelektuálů“ je tak podmínkou správně orientované a správně rozumějící dělnické třídy.“³²⁶ Šamalíkovo závěrečné odvolání na „správně orientovanou a rozumějící dělnickou třídu“ ukazuje, jak úzce byly sociálně-politické zájmy spjaty se základními ideologickými premisami. Jako příklad důkladně zpracované – již explicitně – ideologické argumentace pak může sloužit Richtův koncept vědeckotechnické revoluce. Tím, že měla rušit jednoduchou manuální práci dělníků a postupně pozvedávat všechny pracující k tvořivým, člověka všestranně rozvíjejícím pracovním činnostem, podle něj „vědeckotechnická revoluce realizuje zřejmě v látkových tvarech lidské práce i lidského života onen základní historický zájem a úkol dělnické třídy [...] ‚zrušení všech tříd‘ [...] Dějinné postavení, které z ní [dělnické třídy] dělá největší společenskou sílu tohoto století, [...] spočívá v tom, že zároveň s objektivními podmínkami mění sebe sama a nakonec ruší sebe sama jako třídu – své vlastní panství jako třídní panství vůbec – a to nejen pokud jde o vlastnictví, ekonomické podmínky, nýbrž i pokud jde o povahu vlastní práce a života. [...] V tomto smyslu je realizace vědeckotechnické revoluce podmínkou a integrální složkou dějinného poslání dělnické třídy. [...] Socialismus stojí a padá s vědou, stejně jako stojí a padá s vládou pracujících“³²⁷

2.5 Teoretický exkurz

Dosavadní výklad ukázal, že jako hlavní tvůrci a nositelé reforem v Československu v šedesátých letech prosadili příslušníci inteligence do jejich koncepcí i takové principy, jež podstatnou měrou vycházely vstříc jejich vlastní představě o odpovídajícím ocenění své práce a sociálního statusu. S uplatněním těchto principů pak byly spojené změny ve struktuře příjmů a v dynamice mobility v různých sociálních hierarchiích, jež byly nezřídka příčinou konfliktů. Na tomto

---

³²⁵ Tamt.

³²⁶ Tamt. Cit. s. 216.

³²⁷ RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. Cit. s. 273–274.

místě snad stojí za to na chvíli upustit od přísné historizace tématu a podívat se na to, zda – a případně do jakého vztahu – lze tyto dobové diskuse uvést k dnešním společenským teoriím. V následujících dvou subkapitolách chci proto nahlédnout hlavní body této sebestřednosti inteligence a z ní pramenící společenské a ekonomické změny z perspektivy dvou současných konceptů zabývajících se sociální spravedlností a pokusit se tak alespoň částečně přiblížit styčné body a rozdíly. Jelikož jsou zvolené koncepty (Honneth, 2003, Cohen, 2008) o více než čtyři desetiletí mladší než zkoumané období, bude zapotřebí postupovat velmi obezřetně – zejména kvůli zcela odlišnému kontextu a normativnímu rámci diskusí (zatímco v šedesátých letech byl tímto rámcem socialismus, dnes je jím model liberálně demokratické společnosti). Jakkoliv může být v době „postsocialismu“ obtížné zkoumat paralely a průsečíky koncepcí sociální spravedlnosti, snad nám tento postup poskytne jisté opory pro rozkrytí toho, zda by některé aspekty sociální spravedlnosti – alespoň v dichotomii socialismus/kapitalismus – nebylo možné považovat za univerzální.

2.5.1. Honneth: zápas inteligence o uznání?

Ústředním motivem Honnethovy koncepce sociální spravedlnosti je pojem uznání. V něm je obsažena „představa, podle níž se zakoušení nespravedlností mají pojímat na pozadí kontinua forem upíraného uznání, tedy zneuznání, jejichž rozdíly se poměřují tím, které ze svých vlastností či schopností dotčení pokládají za neoprávněně nectěné nebo neuznané.“³²⁸ Následně vymezuje Honneth pro pojem uznání tři základní, historickým vývojem podmíněné sféry. Tou první je láska, pojatá jako forma citového uznání. V užším smyslu má pak Honneth na mysli především lásku rodičovskou, jež představuje první podmínku utváření vlastní osobnosti a možnosti socializace jedince (potomka) ve společnosti vůbec. Jakou druhou Honneth vymezuje oblast právního uznání, tedy „uznávané, jistými právy zajištěné postavení člena společnosti“.³²⁹ Pro tuto formu uznání je pak v moderní společnosti klíčová institucionalizace normativní ideje právní rovnosti, neboť „jednotlivé individuum se nyní může sice ještě nikoli v souladu se skutečnou praxí, ale přece jen na základě normativní ideje, pokládat za uznávané“.³³⁰ Poslední sféra

---

³²⁸ FRASEROVÁ, Nancy – HONNETH, Axel. *Přerodělování nebo uznání?* Vyd. 1., Praha: Filozofický ústav AV ČR v nakl. FILOSOFIA, 2004. Cit. s. 177.

³²⁹ Tamt. Cit. s. 181.

³³⁰ Tamt. Cit. s. 182.

uznání pak souvisí se způsobem materiální reprodukce moderní společnosti. Honneth jí definuje jako sociální ocenění založené na principu výkonu, kdy „o tom, kolik ocenění jednatelce ve společnosti legitimně zasluhuje“,³³¹ rozhoduje „osobně podaný výkon ve struktuře industriálně organizované dělby práce.“³³²

Jestliže jsem mluvil o tom, že si příslušníci inteligence vycházeli vstříc jako tvůrci a nositelé reform, je tím zároveň řečeno, že byli tvůrci a nositelé určitých společenských procesů. V tomto smyslu pak připadají jako analytický nástroj z Honnethem vymezených sfér uznání do úvahy oblast práva a výkonu. Jak tedy v těchto sférách Honneth definuje zakoušení zneuznání? V oblasti práva mluví o sociálním bezpráví, pro nějž má platit obecná sociologická hypotéza, že „sociální bezpráví je zakoušeno v okamžiku, kdy se už racionálně nedá pochopit, proč může nějaká institucionální úprava – na základě obecně akceptovaných důvodů – počítat se souhlasem.“³³³ Honneth ji ovšem nepovažuje za dostatečnou, neboť se tu „ztrácejí ze zřetele ona normativní hlediska, jimiž přece jednatelce poměřuje, jak dalece se vůbec může řídit etablovanými principy veřejného ospravedlňování.“³³⁴ Podle něj se legitimita „institucionálních regulací u jednatelce vždy ještě jednou poměřuje tím, zda byla přiměřeně zohledněna jeho morální očekávání, která vkládal do společnosti jako takové.“³³⁵ A pak je tedy jako sociální bezpráví vposledku „zakoušeno to, co se ve světle obecně akceptovaných důvodů ukazuje jako institucionální úpravy či opatření, jimiž jsou narušovány hluboce zakořeněné nároky na společenský řád.“³³⁶ Ve sféře sociálního ocenění výkonu závisí zneuznání na způsobu určování kritérií pro jeho měření. Toto určení má podle Honnetha „jednoznačně ideologickou povahu, neboť co a v jaké míře je pokládáno za ‚výkon‘, příspěvek ke spolupráci [...] co je označováno [...] jako ‚práce‘ s určitým měřitelným užitkem pro společnost, je [...] výsledek stanovení určité hodnoty [...] a tomuto stanovení hodnoty padají za oběť celé sektory jiných činností.“³³⁷ Zneuznání ve sféře výkonu tak plyne ze skutečnosti, že relevantní kritéria pro jeho měření jsou určována „na základě jednostranného ideologického strukturování hodnoty určitých výkonů.“³³⁸ Pro tento druh zápasu o uznání je pak podle Honnetha „typické, že se sociální skupiny v reakci na zakoušené zneuznání svých skutečných

---

³³¹ Tamt. Cit. s. 183.

³³² Tamt.

³³³ Tamt. Cit. s. 169.

³³⁴ Tamt.

³³⁵ Tamt. Cit. s. 170.

³³⁶ Tamt.

³³⁷ Tamt. Cit. s. 183.

³³⁸ Tamt.

výkonů pokoušejí zpochybnit etablované hodnotící vzory tím, že bojují za vyšší ocenění svých společenských příspěvků, a tím si chtějí vynutit ekonomické přerozdělení.“³³⁹

Nyní je možné si položit otázku, zda lze ve smyslu Honnethovy teorie uznání považovat socialistickou inteligenci v Československu v šedesátých letech za zneuznanou a probíhající reformy tak interpretovat jako její zápas za uznání? Nejdříve ke sféře právního uznání. Tady je třeba zkoumat, jaká měla inteligence očekávání a v jakém vztahu byla tato očekávání k relevantním institucionálním regulacím. Jelikož, jak jsem ukázal v předcházejících částech, artikulovali příslušníci inteligence svá očekávání hlavně ve spojení se vzděláním, bude vzdělání přirozeně v centru pozornosti také nyní. Josef Alan předložil v této souvislosti podle mého názoru určující východisko. Podle něj se v moderních průmyslových společnostech ze vzdělávacího systému „postupně vyvinula rozhodující selektivní instituce z hlediska obsazování profesionálních rolí.“³⁴⁰ Význam vzdělání byl tak nutně podmíněn tím, „podle jakých kritérií jsou ve společnosti obsazovány socioprofesionální pozice.“³⁴¹ Také v případě „vztahu mezi vzděláním a jeho uplatněním“ šlo podle Alana především o to, jak „se vzdělání prosazuje jako kritérium sociálního vzestupu a podmínka určitého pracovního profesionálního zařazení“.³⁴² Je tedy zřejmé, že jedno z očekávání inteligence velmi úzce souviselo s představou odpovídajícího pracovního zařazení. Nyní jde o to, jak se měla k očekávanému pracovnímu zařazení institucionální regulace způsobu rozdělení jemu odpovídajících pracovních pozic?

V předešlém výkladu jsem ukázal, že podle platných předpisů mohl kandidát s delší „praxí“ zaujmout pracovní pozice – a to i velmi vysoké – také v případě, když mu chybělo pro ně předepsané vzdělání. Všude tam, kde byl tento princip uplatňován, tak institucionální regulace snižovala šance na naplnění očekávání příslušníků inteligence ohledně pracovního zařazení odpovídajícího jejich vzdělání a v tomto smyslu lze tedy podle mého názoru mluvit o jejich zneuznání. Alan v souvislosti s obsazováním pracovních pozic upozorňoval také na to, že „[j]e-li [...] vzdělání (ať objektivně nebo jen v představě, ve vědomí jedinců) zatlačováno do pozadí jinými měřítky – osobními vlastnostmi, politickým přesvědčením,

---

³³⁹ Tamt. Cit. s. 201.

³⁴⁰ ALAN, Josef. Vzdělání a kvalifikace v šetření vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1967, č. 6. S. 722–728. Cit. s. 724. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/141-sociologicky-casopis-6-1967/2792>.

³⁴¹ Tamt. Cit. s. 725.

³⁴² Tamt.

protekcionalismem ap.), odráží se to i v jeho oceňování“.³⁴³ Kritéria „osobních vlastností“ či „protekcionalismu“ nebyly institucionalizovány, a proto nemohou být z hlediska Honnethovy teorie uznání a zakoušení sociálního bezpráví relevantní. „Politické přesvědčení“ ovšem v podobě tzv. „kádrového stropu“, jež vyhrazoval od určité hranice (nejenom) pracovní pozice pouze pro členy komunistické strany, tvořilo součást institucionálních regulací. V článku *Demokratizace a kritické myšlení* vyjadřoval filozof Robert Kalivoda přesvědčení, že „obrodný“ proces povede „k reálnému zajištění ústavních občanských svobod. Padá a přirozeně padne i tzv. „kádrový strop“ pro nestraníky“.³⁴⁴ Z hlediska normativní ideje právní rovnosti zde odvolání na ústavní svobody definuje „kádrový strop“ jako sociální bezpráví již v samotném jeho principu. Pokud jej vztáhneme k praxi obsazování pracovních pozic, kde, jak naznačoval Alan, jako kritérium „politické příslušnosti“ „zatlačoval do pozadí“ vzdělání, je podle mého názoru i v tomto případě možné hovořit o zneuznání inteligence.

Nyní ke sféře sociálního ocenění výkonu. Uznání tady podle Honnetha závisí na stanovení normativní struktury hodnot, podle níž je v dané společnosti výkon poměřován a oceňován. V tomto smyslu má pak být projevem zneuznání snaha členů určité sociální skupiny tuto strukturu hodnot změnit nebo rozšířit tak, aby vznikl nový normativní základ, jenž by zohledňoval i ty jejich činnosti a příspěvky, jež byly v tom původním oceňovány buď nedostatečně, nebo vůbec. Právě takovou aktivitou se podle mě zdá být působení expertního diskurzu, jehož prostřednictvím prosazovala inteligence při denivelizaci jako kritéria vyšší diferenciaci mezd také vzdělání a vyšší „složitost“ duševní práce s odůvodněním, že stávající nivelizované mzdové „relace“ je „neodrážejí dostatečně“.³⁴⁵ Domnívám se proto, že tuto část denivelizace lze rovněž vykládat jako zápas inteligence o uznání.

Samotné konstatování zápasu za uznání však nestačí. I ve výchozí Honnethově premise, již cituji v úvodu této subkapitoly, se mluví o tom, že zneuznané schopnosti či vlastnosti „dotčení pokládají za neoprávněně nectěné nebo neuznané“. Klíčové pro posouzení zápasu o uznání je tedy jeho oprávnění. Honneth také explicitně zdůrazňuje, že „nemůžeme pokládat každý požadavek uznání za morálně

---

³⁴³ Tamt.

³⁴⁴ KALIVODA, Robert. *Demokratizace a kritické myšlení*. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 148–155. Cit. s.154. (Původně publikováno v Literárních novinách 2.a 9. května 1968).

³⁴⁵ Info k bodu Koncepce vývoje mezd do roku 1970, předl. 5. října 1964. Příloha II. – Stanovisko vedení komise ÚV KSČ pro otázky životní úrovně. NA, fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963–1968, čf. 1261/1/7, sv. 15, aj. 37/4. Cit. úvod. s.

legitimní či oprávněný.³⁴⁶ Sám pak považuje za oprávněný takový zápas, jehož „cíle [...] poukazují ke společenskému vývoji, který můžeme chápat jako přiblížení se našim představám o dobré a spravedlivé společnosti.“³⁴⁷ Právě zde spočívá největší úskalí, neboť představa o „dobré“ a „spravedlivé“ společnosti v liberálně demokratickém uspořádání, v němž je Honnethova teorie ukotvena, se – a s ní přirozeně normativní ukotvení uznání – liší od té, jež se v šedesátých letech utvářela v socialistickém Československu.

V souladu s důrazem liberální demokracie na jednotlivce Honneth chápe uznání především v intersubjektivní rovině. Znamená to, že jednotlivci si vzájemným uznáním potvrzují a umožňují svojí vlastní identitu a seberealizaci, přičemž v této vzájemnosti zároveň dochází k sociální integraci. Představa „dobré“ či „spravedlivé“ společnosti pak závisí pouze na tom, do jaké míry je schopna pro své členy „zajišťovat podmínky vzájemného uznání, za nichž může dostatečně dobrým způsobem pokračovat utváření identity a tím individuální seberealizace.“³⁴⁸ Pro normativní ukotvení podmínek vzájemného uznání pak Honneth navrhuje, aby se zobecnily „naše znalosti o sociálních předpokladech osobního utváření identity“ do koncepce, jež by vyjádřila, „které podmínky pokládáme podle našeho nejlepšího vědomí za nepostradatelné, aby se každému jednotlivci dostalo rovné šance uskutečnit vlastní osobnost.“³⁴⁹

Honnethovu východisku utváření vlastní identity a seberealizaci jednotlivce bezesporu dostojí i komunistický ideál tvořivého a všestranného rozvíjení člověka. Složitější je však porovnání obou ideálů v perspektivě vztahu jednotlivce a společnosti. Jestliže Honneth klade důraz na intersubjektivitu a počítá pouze se „slabým“ pojmem společnosti, jejíž „dobro“ či „spravedlnost“ spočívá pouze v zajišťování normativně stanovených „nepostradatelných podmínek“, byl naopak ve srovnání s ním pojem společnosti v socialistickém Československu velmi „silný“. Rozdíl je patrný například v Seluckého stanovisku: „při vší shodě základních dlouhodobých ekonomických zájmů se značně rozcházejí ve svých ekonomických zájmech a potřebách okamžitých. Všechny tyto rozpory patří na úroveň jednotlivců – jednotlivců. Společnost se však k těmto rozporům nechová lhostejně: v každém

---

³⁴⁶ FRASEROVÁ, Nancy – HONNETH, Axel. *Přerodělování nebo uznání?* Vyd. 1., Praha: Filozofický ústav AV ČR v nakl. FILOSOFIA, 2004. Cit. s. 222.

³⁴⁷ Tamt. Cit. s. 224.

³⁴⁸ Tamt. Cit. s. 225.

³⁴⁹ Tamt. Cit. s. 229.

konkrétním období zasahuje do jejich řešení.“³⁵⁰ Při takto „silném“ pojmu společnosti si ovšem normativní ukotvení nemohlo vystačit s omezením na „nepostradatelné podmínky“, či, jak Honneth přejímá od Johna Rawlse, „základní dobra“.³⁵¹ Potřeba jeho širšího vymezení však přinášela z hlediska oprávnění individuálně či skupinově vznášených nároků některé obtíže. Radovan Richta tak stál například před problémem, kdy „[v] socialismu patří vláda všem pracujícím, nikoliv pouze odborníkům. Avšak zároveň kolektiv pracujících nemůže ‚vládnout‘ bez uplatnění odbornosti, vědy. Jediné definitivní řešení může být: udělat ze všech odborníky.“³⁵² Karel Kosík však takové oprávnění „vidinou budoucnosti, v níž bude převážná část obyvatelstva zaměstnána vědeckou prací“,³⁵³ odmítal. Podle jeho názoru bylo spíše „záminkou k ideologickému maskování společenských rozdílů“³⁵⁴. I přes podobné polemiky a neustálé hledání odpovědi na otázku: „co je vlastně socialismus?“³⁵⁵ však vznikl text, jenž ve smyslu Honnethovy již výše citované podmínky, podle níž cíle oprávněného zápasu za uznání musí odkazovat „ke společenskému vývoji, který můžeme chápat jako přiblížení se našim představám o dobré a spravedlivé společnosti“, takovým odkazem podle mého názoru byl. Jedná se o Akční program KSČ z dubna 1968. A v něm se mimo jiné rovněž uvádělo, že: „Ve jménu jednoty a celospolečenského zájmu nelze [...] přehlížet nebo zastírat různé potřeby a zájmy, které mají jednotliví lidé a sociální skupiny podle svého pracovního zařazení, kvalifikace [...] Strana bude [...] usilovat o spravedlivé odměňování složité a tvůrčí duševní práce [...] Ke klíčovým podmínkám současného a budoucího vědeckého, technického a společenského rozvoje patří podstatné zvýšení vzdělání a kvalifikace řídicích a odborných pracovníků na všech stupních našeho hospodářského a společenského života.“³⁵⁶

Domnívám se, že je (v mezích v úvodu teoretického exkurzu naznačených možností a omezení) možné ve smyslu Honnethovy teorie uznání označit ekonomické reformy, případně také šířeji „obrodný“ proces, tak, jak byly v šedesátých letech v Československu reprezentovány v expertním diskurzu, za

---

³⁵⁰ SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963. S. 22–23.

³⁵¹ FRASEROVÁ, Nancy – HONNETH, Axel. *Přerodělování nebo uznání?* Vyd. 1., Praha: Filozofický ústav AV ČR v nakl. FILOSOFIA, 2004. Cit. s. 229.

³⁵² RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969. S. 279.

³⁵³ KOSÍK, Karel. Naše nynější krize. In: *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln: Index, 1988. S. 128–138. Cit. s. 137. (Původně publikováno na pokračování v *Literárních novinách* v průběhu dubna a května 1968).

³⁵⁴ Tamt.

³⁵⁵ Tamt.

³⁵⁶ *Akční program KSČ*. Rudé právo, 10. dubna 1968

zápas socialistické inteligence za uznání. Vzhledem k odlišnému pojetí společnosti není posouzení jeho oprávněnosti zcela jednoznačné, pokud ovšem přijmeme Akční program KSČ jako ve své době platnou představu o „dobré“ a „spravedlivé“ společnosti, pak je možné tento zápas za uznání považovat také za oprávněný.

2.5.2. Cohen: spravedlivý rozdíl?

V druhé části teoretického exkurzu se chci blíže zabývat denivelizací, již zde z analytických důvodů chápu především jako důraz na odlišení socialistického principu „rozdělování podle práce“ od „rovnostářství“. Analytickým nástrojem bude v tomto případě Cohenova egalitární koncepce distributivní spravedlnosti, s níž reaguje na utilitaristické ospravedlnění diferencovaného ocenění práce v Rawlsově *Teorii spravedlnosti*. Jako východisko své argumentace v ní Cohen volí premisu, podle níž „si spravedlnost žádá rovnost“,³⁵⁷ a zkoumá, do jaké míry může být Rawlsovo ospravedlnění diferencovaného, tedy nerovného ocenění ve smyslu této premisy spravedlivé.

Osou Cohenova výkladu je přezkoumání Rawlsova stanoviska, že „někteří jsou, většinou jako důsledek genetické či jiné nahodilosti, nadáni vyšší výkonností a mají právo být bohatší než ostatní, pokud to ve výsledku povede k polepšení situace těch méně nadaných.“³⁵⁸ Na základě tohoto „diferenčního principu“ pak Rawls ospravedlňuje vyšší ocenění nadaných jako motivaci k podávání vyšších výkonů. S nimi má růst i celkové množství distribuovaných statků a v jeho důsledku si tak polepšují i méně nadaní. Potud je pak podle Rawlse také vyšší ocenění nadaných ospravedlněno.

Cohen Rawlsovo ospravedlnění difference ocenění problematizuje v několika krocích. Předně nepovažuje v motivačním pojetí „diferenčního principu“ předkládané jednoduché spojení výše výkonu a výše odměny za dostatečné objasnění vzniku difference. Přichází proto s metodou tzv. „interpersonálního testu“, jejíž podstatou je nahradit neosobní konstatování „motivace“ adresným dotazováním: jestliže jsou nadaní schopni vyššího výkonu, proč k němu potřebují motivaci v podobě vyššího ocenění? Jinak řečeno, existují nějaké důvody, jež jim brání podávat stejný výkon i bez vyššího ocenění? Cohen po analýze možných odpovědí dochází k názoru, že žádné takové překážky neexistují a neosobní

---

³⁵⁷ COHEN, Gerald, Allan. *Rescuing Justice and Equality*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press, 2008. Cit. s. 2.

³⁵⁸ Tamt. Cit. s. 29.

„motivace“ tedy nemůže být platným argumentem sama o sobě. Tím, že odmítají podávat stejný výkon bez vyššího ocenění „ji platnou činí sami bohatí“.³⁵⁹ Toto odmítnutí dává Cohen do souvislosti s nenaplněním očekávání nadaných („bohatých“), jež jsou předstrukturována jejich socializací v existující „ostře nerovné společnosti“.³⁶⁰ „Diferenční princip“ pojatý jako motivace je tak podle Cohena vposledku ukotven v habitu. Je tedy kulturně a historicky podmíněný, tudíž nahodilý a proměnlivý, a nemůže proto sloužit jako fundamentální opora ospravedlnění. V dalším kroku Cohen přechází k druhé podmínce Rawlsova ospravedlnění difference ocenění, jež připouští „nerovnosti jenom a pouze pokud jsou nezbytné k tomu, aby se chudší měli ve společnosti lépe, než by se byli měli jinak“.³⁶¹ Jestliže je však difference ocenění otázkou vůle či nevůle (odmítnutí) nadaných podávat větší výkon, které souvisí s jejich habitem a očekáváními, a nikoliv s výkonem samotným, pak neplatí podle Cohena ani tato druhá část ospravedlnění, neboť ve smyslu „diferenčního principu“ závisí polepšení méně nadaných samo o sobě pouze na vyšším výkonu nadaných, přičemž vyšší ocenění jako výraz vůle či nevůle nadaných podávat jej není pro výkon samotný nezbytné. Ospravedlněné vyšší ocenění je naopak podle Cohena tehdy, pokud je vyšší výkon podmíněn nutností podrobit se „zvláštní zátěži“ (například zvýšené námaze, stresu apod.) Pro správné pochopení celkového zaměření Cohenovy kritiky Rawlsova pojetí „diferenčního principu“ je však třeba poznamenat, že v žádném případě nezpochybňuje jeho utilitaristické jádro – méně nadaní si skutečně v konečném důsledku polepší. Cohenovi jde, jak napovídá již samotný název jeho práce *Rescuing Justice & Equality*, především o to „zachránit spravedlnost“ (jako pojem) od zavádějícího „ospravedlnění“ nerovnosti. Dochází přitom k závěru, že ke spravedlivé společnosti podle „diferenčního principu“, jehož uplatnění podléhá individuální vůli a rozhodnutí, je zapotřebí, aby v ní existoval také „étos spravedlnosti“, jemuž by se jednotlivci cítili být ve své vůli a ve svých rozhodnutích zavázáni.

Nyní je možné přejít k otázce, jak se v perspektivě Rawlsova „diferenčního principu“ a jeho Cohenova kritického přezkoumání jeví proces mzdové denivelizace? V rámci ekonomické reformy byla denivelizace pojmána mezi jiným také jako jedna z forem „hmotné zainteresovanosti“. Cílem „hmotné zainteresovanosti“ přitom bylo podněcování pracujících k růstu produktivity práce

---

³⁵⁹ Tamt. Cit. s. 48.

³⁶⁰ Tamt. Cit. s. 50.

³⁶¹ Tamt. Cit. s. 118–119.

a denivelizace tak měla bezesporu motivační funkci. V tomto smyslu se tedy blížila spíše Rawlsovu „motivačnímu“ pojetí „diferenčního principu“. Jestliže však v jejím základu stál socialistický princip „rozdělování podle práce“, znamená to, že ospravedlnění vyššího ocenění se vztahovalo výlučně na pracovní výkon, a nikoliv na jeho aktéra. Tím se denivelizace principiálně vyhýbala rizikům, která Cohen spatřoval v Rawlsově příliš explicitním obrazu „nadaných“. Podle Cohena totiž „nadání“ nemusí vždy souviset nutně s vlastními schopnostmi a dovednostmi aktéra, nýbrž může být v některých případech nezávisle na nich odvozeno z habitusu sociální pozice, kterou aktér zastává v dané sociální struktuře. (S tou výjimkou, že k „nadání“ nemají patřit také „chytrost“ či „agresivita“, jež jsou k prosazení se do takových sociálních pozic často podmínkou.)³⁶² Rovněž předpoklad, že „hmotná zainteresovanost“ povede k vyšší produktivitě práce, s níž poroste zároveň celkový společenský zisk a v důsledku toho pak i životní úroveň všech pracujících, se blíží Rawlsovu utilitaristickému pojetí. Na rozdíl od liberálního však socialistický způsob rozdělování podřizoval individuální zájem společenskému a v tomto smyslu se tedy zase více shoduje s Cohenovou koncepcí egalitární spravedlnosti. Pro celkové posouzení je ovšem podle mého názoru důležité přidržet se Cohenova – domnívám se – správného závěru a zkoumat především míru „étosu spravedlnosti“. Omezím se přitom na relevantní skupinu „nadaných“, za jejíž dostatečnou reprezentaci pokládám expertní diskurz.

Jedním z argumentů pro vyšší ocenění své práce, jež intelligence v expertním diskurzu předkládala, byla potřeba vzdělání a související nutnost předchozího dlouhodobého studia. Domnívám se, že vynaložené úsilí pro získání určitého stupně formálního vzdělání lze ve srovnání s nižším stupněm považovat za onu „zvláštní zátěž“, jejíž vyšší ocenění Rawls i Cohen pokládají shodně za ospravedlněné. K dalším argumentům patřila vyšší „složitost“ práce. I zde je jistě možné hovořit o „zvláštní zátěži“, problematické je však její měření. Stejně jako u Honnethova zdůvodnění zneuznaného ocenění výkonu by také v případě ocenění „složitosti“ práce bylo zapotřebí nejdříve stanovit normativní strukturu hodnot „složitosti“ práce, jež by nutně provázely stejné obtíže jako stanovení měřítka výkonu. Pokud tedy intelligence vznášela požadavek na vyšší ocenění své práce ve smyslu její vyšší „složitosti“, pak je podle mého názoru na místě řadit jej spíše k jejím habituálně podmíněným očekáváním. To samé platí zčásti také pro zdůvodnění vyššího ocenění pojatého jako úhrada nákladů, případně odměna spojená s domácí

---

³⁶² Tamt. S. 119–121.

přípravou, cestováním, obstaráváním odborné literatury, návštěvou různých kulturních akcí apod. Všechny tyto aktivity lze v případě inteligence bezpochyby chápat jako pracovní. Na druhou stranu je však nutné vzít do úvahy stanovisko, jež sice Jaroslav Kolář formuloval pro pracovní zařazení odborníka-specialisty, ale jistě je možné jím postihnout i řadu dalších příslušníků inteligence. Tvrdí, že „povolání je pro ně nejen zaměstnáním, ale i osobní zálibou, koníčkem.“³⁶³ Pak je však velmi obtížné rozlišit, kdy odborník-specialista, či další příslušníci inteligence, v rámci uvedených aktivit pracují a žádají vyšší ocenění „zvláštní zátěže“ své práce, a kdy se věnují své zálibě a vyšší ocenění je znovu spíše výrazem jejich očekávání a „věrnost[i] hodnotám, [...] které jim byly vštípeny při jejich výchově a jsou spojeny s tradicí a kulturou jejich povolání.“³⁶⁴ Stejně tak by bylo možné se ptát, do jaké míry odpovídal požadavek na samostatnou místnost pro tvůrčí práci skutečné potřebě, a do jaké míry mohl být jen součástí obecně vyšších nároků na kulturu bydlení, jejíž kvalitu poměřovali příslušníci od určité pozice v sociální hierarchii mimo jiné také tím, zda byl jejich „byt [...] vhodný k tomu, aby do něj pozval[i] na návštěvu zahraničního partnera.“³⁶⁵ Častý poukaz na srovnání se standardem životní úrovně srovnatelné společenské vrstvy většinou v kapitalistickém zahraničí opět mluví spíše pro vysvětlení, že základ představy inteligence o „spravedlivém“ nároku na vyšší ocenění její práce je nutno hledat ve spojení s očekáváními a habitem „tradice kultury a povolání“, jež na Západě, na rozdíl od svého zneuznání v Československu, nebyla narušena.

Domnívám se, že druhou část teoretického exkurzu (znovu s připomenutím v jeho úvodu naznačených možností a omezení) je možné uzavřít zjištěním, že „ospravedlnění“ denivelizace chápané jako odmítnutí „rovnostářství“ ve prospěch „rozdělování podle práce“ tak, jak bylo reprezentováno v expertním diskurzu, se v podstatných rysech shodovalo s Rawlsovým pojetím „diferenčního principu“. Proto lze na toto „ospravedlnění“ vztáhnout i Cohenovu kritiku tohoto pojetí. V jejím smyslu je pak zapotřebí představu o „spravedlivém“ nároku československé inteligence na vyšší ocenění s výjimkou nákladů na studium dát do souvislosti s kulturně podmíněnými očekáváními jejich příslušníků. Platnost takového „ospravedlnění“ pak vposledku závisela na jejich vlastní vůli a rozhodnutí. Jestliže

---

³⁶³ KOLÁŘ, Jaroslav. Struktura profesionálních pozic a rolí v podniku. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1969, č. 1. S. 1–11. Cit. s. 8. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/150-sociologicky-casopis-1-1969/3039>.

³⁶⁴ Tamt.

³⁶⁵ KOHOUT, Jaroslav – KOLÁŘ, Jiří. Výzkum pozice a role československých manažerů. *Sociologický časopis*. Praha: Sociologický ústav ČSAV, roč. 1969, č. 6. S. 608–616. Cit. s. 611. Dostupné také z: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/issue/155-sociologicky-casopis-6-1969/3154>.

pak explicitně odmítali ustavit diferenci ocenění v takové výši, jaká odpovídala stejně podmíněným očekáváním členů srovnatelných sociálních skupin na Západě, pak to svědčí o přítomnosti silnějšího „étosu spravedlnosti“, jemuž se inteligence v socialistickém Československu v šedesátých letech cítila být zavázána.

3. Práce a socialistická zákonnost

Změny spojené s reformním procesem si žádaly přirozeně také odpovídající právní rámec. Jestliže stály například v tomto výkladu dosud v centru pozornosti aspekty ekonomické reformy související s participací pracujících na řízení či s jejich odměňováním, pak je třeba pokládat za jeden z jejich klíčových výstupů rovněž návrh zákona o státním podniku, v němž se kromě jiného řešily i otázky spojené s dělnickou samosprávou či nakládáním podnikem s finančními, tedy i mzdovými prostředky. (V tomto případě lze skutečně hovořit pouze o návrhu zákona, neboť, jak již bylo zmíněno, po srpnové invazi a následných změnách v politické reprezentaci již nebyl předložen ke schválení.) Toto přímé, takřkajíc „procedurální“ spojování procesu společenských změn a jejich završení v podobě přijetí nového či upraveného právního předpisu by však nemělo zakrýt neméně důležitý reformní, či ještě spíše formativní proces, jenž se dotýkal samotného právního řádu – tzv. „upevňování socialistické zákonnosti“.

Jeho počátky spadají do roku 1956, kdy byly „po XX. sjezdu KSSS [...] otázky socialistické zákonnosti [...] s plnou ostrostí postaveny do popředí“ a „[b]oj za důsledné zachovávání socialistické zákonnosti stal se věcí [...] strany a všech [...] občanů.“³⁶⁶ Další podnět přišel v roce 1960 po „projednání ve všenárodní diskusi a schválení nové socialistické ústavy“.³⁶⁷ V prosinci téhož roku schválil ÚV KSČ také „usnesení k otázkám dalšího upevňování socialistické zákonnosti a zlidovění soudnictví.“ Na základě tohoto usnesení pak formuloval člen redakční rady časopisu Ústavu státu a práva ČSAV Právník Oldřich Průša stanovisko, že „[v] dovršení socialistické revoluce v oblasti ideologie, myšlení lidí, v prosazování a uplatňování socialistických vztahů a socialistické morálky [...] přísluší důležitá úloha vedle [kurzíva F. K.] politické, ideologické a výchovné činnosti strany a společenských organizací také socialistickému státu a socialistickému právu.“³⁶⁸ Při „úsilí buržoazní propagandy, revizionistů a oportunistů, jež se pokoušejí tvrdit, že v socialistickém státě je rozhodující jediné násilí a donucování“,³⁶⁹ navíc měla podle něj „socialistická zákonnost“ dávat těmto snahám rovněž „pádnou odpověď“ a

---

³⁶⁶ VYBÍRAL, Boris. K některým otázkám socialistické zákonnosti v československém trestním právu. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. XCVI (1957), č. 1. S. 16–36. Cit. s. 16 a 17.

³⁶⁷ PRŮŠA, Oldřich. Významné směrnice strany k dalšímu upevňování socialistické zákonnosti a zlidovění soudnictví. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. C (1966), č. 3. S. 185–196. Cit. 185.

³⁶⁸ Tamt. Cit. s. 186.

³⁶⁹ Tamt.

sloužit „v souladu s novou socialistickou ústavou [...] prohlubování a zdokonalování socialistické demokracie.“³⁷⁰

Přijetí nové ústavy, které mělo být „výrazem historické skutečnosti, že v [Československu] [...] definitivně zvítězil socialismus“, ³⁷¹ rovněž symbolicky uzavíralo jednu dějinnou fázi poválečného „budování“. V tomto předělu hrála přitom „socialistická zákonnost“ důležitou roli, neboť umožnila částečně se vyrovnat s mocenskými praktikami předchozího období „dogmatismu“ a „zostřeného třídního boje“. *Souhrnná zpráva o politických procesech a s nimi souvisejících okolnostech v období 1949–1954* předložená v listopadu 1962 Drahomírem Kolderem tyto praktiky označovala za „nezákonné metody“ či obecně „nezákonnosti“ (výraz „nezákonný“ či „nezákonnost“ byl ve zprávě použit celkem na třicetipěti místech)³⁷² a komunistická strana – nikoliv však samotní aktéři těchto „nezákonností“ – se tak mohla prostřednictvím nynějšího důrazu na „socialistickou zákonnost“ od těchto praktik distancovat. V tomto smyslu lze tedy vnímat proces „upevňování socialistické zákonnosti“ také jako součást pokračujícího procesu destalinizace československé společnosti.

Z hlediska práce a pracovněprávních vztahů se stalo nejdůležitějším příspěvkem „upevňování socialistické zákonnosti“ přijetí nového zákoníku práce v roce 1965. V tomto smyslu se také hned v úvodu podkladů pracovně právního oddělení ÚRO pro veřejnou diskuzi k jeho obsahu z ledna 1963 zdůrazňovalo, že jeho zásady „zakotvují hlavní principy, na nichž spočívá naše socialistické právo. [...] [V]ycházejí z naší nové socialistické ústavy, zejména z její první a druhé hlavy. Tím se zákoník práce pevně sepne s ústavou, dodává se mu, a s ním i celému našemu pracovnímu právu, základního zaměření a jednoty s právním řádem naší společnosti.“³⁷³ V tomto kontextu chci tak v závěrečné části mé práce doplnit dosud předložený obraz pojetí práce v socialistickém Československu v šedesátých letech perspektivou procesu právní definice a institucionalizace některých jeho klíčových pojmů.

---

³⁷⁰ Tamt.

³⁷¹ Tamt. Cit. s. 185.

³⁷² SIEBER, Karel. *Pražský web pro studenou válku* [virtuální knihovna]. 2002, Vol. 1, No. 1 [cit. 2014–07–08]. Dostupné z: <http://www.praguecoldwar.cz/kolderuvod.htm>.

³⁷³ Podklady pro zdůvodnění návrhu zásad zákoníku práce ČSSR. VOA, fond Zákoník práce 1949–1968, kart. 7, invj. 9–1. Cit. s. 1.

3.1 „Kdo se soustavně vyhýbá poctivé práci“ ?

Podobně jako denivelizace souvisely i některé úpravy pracovněprávních vztahů nového zákoníku práce s vývojem a přijatými opatřeními v padesátých letech. Je proto nutné se nejdříve vrátit k tehdejší představě rychlého vybudování mohutné „materiálně-technické základny“ jako podmínky budoucí přechodu ke komunistické společnosti, která byla příčinou obrovského tlaku na extenzivní zvyšování průmyslové výroby. V jeho důsledku pak výrazně vzrostla potřeba pracovních sil, jež za současného nerovnoměrného růstu mezd a důrazu na sociální jistoty vedla ke stavu, kdy v některých odvětvích a u některých pracovních zařazení docházelo k „přezaměstnanosti“, zatímco jako celek se národní hospodářství potýkalo s trvalým nedostatkem pracovní sil. Na počátku padesátých let (respektive během prvního pětiletého plánu 1949–1953) odpovídala přijatá opatření podmínkám „silného“ státu a centrálního řízení a plánování národního hospodářství. Vedle využití dodatečných „zdrojů“ v podobě nucené práce vězňů a „třídně“ či politicky „nespolehlivých“ vojáků v tzv. „pomocných technických praporech“ mělo potřebné množství pracovních sil zajistit především zaměstnávání žen a mládeže. Problém nedostatku pracovních sil však nespočíval pouze v jejich nízkém počtu, nýbrž také v jejich nevhodném rozmístění. To měly změnit různé mobilizační kampaně a zejména program „organizovaného náboru pracujících.“ Získávání nových pracovníků do odvětví, kde nejvíce chyběli – jednalo se hlavně o hornictví, stavebnictví a zemědělství – bylo však velmi obtížné. Předepsané kvóty zaměstnanců uvolňovaných pro jejich potřeby z ostatních sektorů se dařilo naplňovat jen velmi pomalu a většinou pouze za pomoci finančních kompenzací a – to především – příslibu možnosti získání podnikového bytu. O to větší problém pak vzhledem k tomuto obtížnému a nákladnému způsobu distribuce pracovních sil představovaly „absentismus“, tj. dobové označení pro vynechávání částí, či dokonce celých pracovních směn, a zejména vysoká míra fluktuace.

K nejčastějším příčinám fluktuace patřil odchod na lépe placené místo či špatné ubytovací podmínky. I přes sliby „náborářů“ museli totiž vzhledem ke zpoždění bytové výstavby nově získaní pracovníci bydlet v často nevyhovujících podmínkách. V návrhu „Opatření ke zlepšení péče o pracující a upevnění pracovní kázně“ z června 1953 k tomu ministerstvo pracovních sil uvádělo: „Plán bytové výstavby není plněn. Nové byty nejsou vždy přidělovány přednostně nejzasloužilejším pracovníkům nebo novým zaměstnancům závodu. V důsledku toho mnoho pracujících bydlí v hromadných ubytovnách, které jsou stále ještě nedostatečně

vybaveny. [...] v místech hromadného ubytování pracovníků [...] často chybí nejzákladnější kulturní zařízení.“³⁷⁴ Dalibor Státník, jenž ve studii *Sankční pracovní právo v padesátých letech* z roku 1994 zkoumal některé soudobé analýzy problému fluktuace a „absentismu“, pak na jejich základě jako další příčiny uváděl také pocit izolace a opuštěnosti nově příchozích pracovníků a jejich obtížné zvykání si na nové prostředí. V této souvislosti je velmi vypovídající výsledek kontroly ministerstva pracovních sil ve Vítkovických stavbách Kunčice. Ta měla podle Státníka zjistit, že „absence pracovníků je mj. způsobována jejich předčasným odjezdem do místa trvalého bydliště (již v pátek odpoledne), přičemž se zpět na pracoviště vraceli až v pondělí odpoledne nebo dokonce v úterý ráno.“³⁷⁵ Jako další důvody k odchodu nově získaných pracovníků pak Státník uvádí jejich konflikty s nadřízenými nebo se spolupracovníky, a to zejména těmi, kteří již v podniku či závodě pracovali delší dobu. Především u méně kvalifikovaných prací hrál roli také „pocit neuspokojení z vykonávané práce.“³⁷⁶ Nejčastější příčinou „absentismu“ pak bylo – v této práci již také zmíněné – „bulačství“, tedy nedostavení se na pracoviště v důsledku předchozího nadměrného pití alkoholu. Obrazu, v němž „nábor“ pracovních sil znamenal očekávání zlepšení vlastní bytové situace, přijetí málo uspokojující, často nekvalifikované práce, minimální kulturní vyžití a nadměrné pití alkoholu, odpovídá i líčení vzpomínek Jiřího Štěrbý na Kadaň „v tom šedesátém roce, kdy se otvíraly šachty a začaly se stavět elektrárny [...] Vtrhla sem ale spousta zlatokopů za bytama, byla to taková všelijaká sbírka různých charakterů [...] společně s těmi kvalifikovanými [...] ,což byli většinou středoškoláci a vysokoškoláci, [přišli] i naprosto nekvalifikovaní, který jak přišli z práce, tak se vozrali, poprali, udělali někde nějakou paseku a zase šli ráno do práce a to byl jejich život.“³⁷⁷ Pokud je možné považovat nadměrné pití alkoholu spojené s násilnostmi za výraz frustrace a v tomto smyslu tedy rovněž za určitou formu „útěku“, pak lze shrnout problematiku fluktuace a „absentismu“ Státníkovým přiléhavým zobecněním: „Stručně řečeno. Lidé reagovali na nevyhovující a

---

³⁷⁴ Opatření k zlepšení péče o pracující a upevnění pracovní kázně. NA. fond MPS (Ministerstvo pracovních sil), č. fondu 992, kart. 128. Cit. úvod. s.

³⁷⁵ STÁTNÍK, Dalibor. *Sankční pracovní právo v padesátých letech: vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, sv. 17. Cit. s. 92–93.

³⁷⁶ Tamt. Cit. s. 78.

³⁷⁷ DOSKOČIL, Zdeněk. Život v severních Čechách v letech 1945–1989 ve vzpomínkách příslušníků dělnických profesí a inteligence (na příkladu okresu Chomutov a jeho nejbližšího okolí). In: VANĚK, Miroslav (ed.) *Obyčejní lidé ...?! Pohled do života mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence.* Sv. 1. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Academia, 2009. S. 25–96. Cit. s. 65–66 a 76.

dlouhodobě neřešené až neřešitelné poměry útekem, odchodem z dosavadního pracoviště a vyhledávali příznivější podmínky“³⁷⁸

Vláda přistupovala k řešení problému fluktuace a „absentismu“ ve dvou rovinách. Na té první se snažila prostřednictvím výrazného omezení možnosti rozvazovat pracovní poměr a zavedením sankcí za zameškané pracovní směny čelit fluktuaci a „absentismu“ jako takovým. V rámci této snahy pak vláda po kampani spojené s výzvou Ústřední rady odborů k boji za upevnění pracovní kázně přijala 3. června 1953 vládní nařízení číslo 52/1953 Sb. Podle něj se pracovní poměr mohl, nebo musel rozvazovat pouze v taxativně uvedených důvodech. Jako povinné důvody rozvázání platilo ohrožení zdravotního stavu či špatný zdravotní stav zaměstnance, nárok na starobní důchod, těhotenství, péče o dítě mladší patnácti let, studium, výkon veřejné funkce či zanedbání povinností podniku vůči zaměstnanci; jako možné důvody pak rušení či reorganizace podniku nebo výroby, neschopnost zaměstnance vykonávat danou práci, porušování povinností zaměstnance vůči podniku či jeho více než dva měsíce trvající vazební stíhání nebo pravomocné odsouzení. Vlastní akt rozvázání pracovního poměru příslušel bezprostředně zaměstnanci a řediteli. Pokud k němu došlo z jiných než taxativně vymezených důvodů, vystavovali se oba riziku stíhání podle trestního zákona číslo 86/1950 Sb., § 135 o ohrožení jednotného hospodářského plánu. Za neomluvené zameškávání pracovních směn zavádělo vládní nařízení tzv. kárná opatření. V závislosti na jejich počtu měla být „meškačům“ udělována důtka, veřejné důtka nebo měly být dočasně převáděni na méně placenou práci. Při více než čtyřech neomluvených absencích byl zaměstnanec stíhán rovněž podle zmiňovaného § 135 trestního zákona. V tomto případě se měl „s přihlédnutím k dosavadnímu životu obviněného“ ukládat pokud možno náhradní trest ve formě nápravného opatření, jež „se vykonává na svobodě. Záleží v tom, že pachatel je povinen po dobu trestu vykonávat práci mu určenou za sníženou odměnu za práci a bez některých výhod vyplývajících z pracovního poměru“.³⁷⁹

V druhé rovině se vláda zabývala odstraněním příčin fluktuace a „absentismu“, jež chápala především jako „nedostatky v péči podniků a závodů o zaměstnance.“³⁸⁰ Největší pozornost přitom patřila otázce bydlení. Podle zmiňovaného návrhu „Opatření ke zlepšení péče o pracující a k upevnění pracovní kázně“ tak měl

---

³⁷⁸ Tamt. Cit. s. 74.

³⁷⁹ Vládní nařízení číslo 52/1953 Sb. ze dne 3. června 1953 o opatřeních proti fluktuaci a absenci. In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1953, částka 30, s. 245–247. Cit. § 10, odst. 2.

³⁸⁰ Opatření k zlepšení péče o pracující a upevnění pracovní kázně. NA. fond MPS (Ministerstvo pracovních sil), č. fondu 992, kart. 128. Cit. úvod. s.

například ministr-předseda Státní plánovací komise předložit vládě koncepci „výstavby rodinných domků na státní půjčky především pro pracovníky uhelných a rudných dolů, hutí a chemického průmyslu [...] pokud [...] plní vzorně své povinnosti a zůstávají věrni závodu.“³⁸¹ Ministři průmyslových rezortů a ministr paliv a energetiky zase měli zajistit pro „nábořem získané ženaté a jim na roveň postavené pracovníky, kteří uzavřou závazek alespoň na tři roky nebo nastálo, rodinné byty z plánované výstavby do roka po nástupu jejich zaměstnání.“³⁸² Pro tyto rezorty počítala opatření rovněž s kompletní reorganizací systému „péče o pracující“ a navrhovala vytvořit na příslušných ministerstvech, kombinátech a podnikových a oblastních ředitelstvích zvláštní oddělení, jež by zodpovídala za „péči o pracující, zejména pokud se týká ubytování pracujících, jejich stravování a zásobování, kulturní péče o ně a bezpečnosti a ochrany při práci.“³⁸³ Další navrhovaná opatření se týkala například výstavby kulturních zařízení, udělování vyznamenání a čestných uznání „věrným“ pracovníků a jejich zvýhodnění v důchodovém pojištění.

Měsíc a tři dny po přijetí vládního nařízení číslo 52/1953 Sb. o opatření proti fluktuaci a „absentismu“ vláda toto nařízení zrušila. Jelikož se nedochovaly prameny ke klíčovým jednáním vládních a stranických špiček, jež zrušení předcházela, musel se Dalibor Státník při pokusu rekonstruovat důvody tohoto kroku spokojit se záznamem mimořádného zasedání sekretariátu ÚRO. Z jeho rekonstrukce vyplývá, že hlavní problém představovala ustanovení o vydávání fluktuantů a „meškačů“, ale i podnikových a závodních ředitelů k trestnímu stíhání, jež se zdála být příliš tvrdá. Člen sekretariátu J. Kolář v této souvislosti varoval, že „někteří ředitelé již vypracovali seznamy pracovníků, které předali nebo chtěli předat prokurátorům.“³⁸⁴ Objevily se rovněž obavy, že by tato ustanovení mohla být zneužita k vyřizování účtů osobních účtů.

Z hlediska přijímaných právních norem – kromě zmiňovaného vládního nařízení číslo 52/1953 Sb. o opatřeních proti fluktuaci a absentismu se dále jednalo hlavně o dekret číslo 88/1945 Sb. o všeobecné pracovní povinnosti, vládní nařízení číslo 128/1951 Sb. o organizaci nábory pracovních sil, zákon číslo 110/1951 Sb. o státních pracovních zálohách, vládní nařízení číslo 20/1952 Sb. o rozmístování

---

³⁸¹ Tamt. Cit. s. 3.

³⁸² Tamt.

³⁸³ Tamt. Cit. s. 6.

³⁸⁴ STÁTNÍK, Dalibor. *Sankční pracovní právo v padesátých letech: vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, sv. 17. Cit. s. 156.

absolventů vysokých škol a výběrových odborných škol a vládní nařízení číslo 43/1952 Sb. o rozmisťování odborných pracovníků – tak došlo v první polovině padesátých let k výraznému omezení možnosti individuální volby zaměstnání. Uplatnění priority „společenského“ zájmu vycházelo v tomto případě z nutnosti redistribuce pracovních sil v souladu s potřebami extenzivního růstu průmyslové výroby. Jednotlivcům, jejichž individuální volba byla těmito opatřeními dotčena, bylo její omezení nahrazeno příslibem v kontextu daných možností komfortních životních podmínek v místě nového zaměstnání. Plnění tohoto příslibu se však značně zpožďovalo a mezi dotčenými pracujícími rostla nespokojenost, vedoucí často ke konfliktům, „absentismu“ a fluktuaci. Přijetím vládního nařízení proti fluktuaci a „absentismu“ pak členové vlády a vedení komunistické strany ukázaly připravenost sahat v takových případech k donucovacím a represivním opatřením.

S novým důrazem na „socialistickou zákonnost“ došlo na poli „řízené“ distribuce pracovních sil a jejího právního rámce k některým změnám. V červnu 1956 naznačili jejich hlavní rysy připomínky ministerstva pracovních sil k zajištění potřebného počtu a rozmístění pracovních sil pro druhý pětiletý plán. Uvádělo se v nich, že „dosavadní pracovně právní předpisy nevyhovují již potřebám našeho národního hospodářství, jsou často v rozporu s duchem XX. sjezdu KSSS a se závěry ÚV KSČ [...] Dosavadní způsob náboru pracovních sil [...] nese stále stopy tvrdosti, politického tlaku a byrokratismu vůči pracujícím.“³⁸⁵ Ministerstvo si pak stanovilo úkol stávající předpisy (včetně těch uváděných v minulém odstavci) „podrobit [...] revisi, navrhnout jejich zrušení nebo novelisaci a vypracovat návrhy na takové předpisy, které by vylučovaly možnost používání donucovacích forem umožňovaly [...] plně uplatnit zásadu dobrovolnosti a přesvědčování.“³⁸⁶ Ohledně problému fluktuace a jejích příčin byla v připomínce kromě špatné „péče o pracující“ zmíněna také souvislost se „soustavným porušováním mzdových relací a nesrovnalostmi ve mzdové praxi.“³⁸⁷ Jinak řečeno se jednalo o snahu vedení podniků a závodů udržet si potřebné pracovníky pomocí jejich přeplácení nad rámec platných mzdových předpisů a mimo rámec oficiálních mzdových fondů. Důležitý byl pak také požadavek na decentralizaci „náboru“ a s ní související „odpovědnost za získání dostatečného počtu pracovních sil především z místních

---

³⁸⁵ Podněty a připomínky ministerstva pracovních sil k zajištění směrnic ÚV KSČ k druhé pětiletce. fond MPS (Ministerstvo pracovních sil), č. fondu 992, kart. 140. Cit. úvod. s. a s. 2.

³⁸⁶ Tamt. Cit. s. 2.

³⁸⁷ Tamt.

zdrojů.³⁸⁸

O dva roky později byly některé z těchto návrhů zaneseny do nového zákona číslo 70/1958 Sb. o úkolech podniků a národních výborů na úseku péče o pracovní síly. Ten v první řadě rušil všechny výše zmiňované pracovněprávní předpisy. Vyhověl také požadavku na decentralizaci „náboru“ a přesunul jeho hlavní těžiště na úroveň okresních národních výborů. Podniky pak mohly „nábor“ provádět „pouze ze zdrojů nebo v oblastech, které jim tento orgán [příslušný okresní národní výbor] určil.“³⁸⁹ Jelikož si v určených oblastech „nábor“ prováděly samy podniky a závody, přestával být zároveň administrativním opatřením a ztrácel tak charakter donucení. Ten zůstal zachován pouze u „náboru“ pro klíčová odvětví národního hospodářství. I v tomto případě ovšem platilo ustanovení o decentralizaci na okresní, případně pokud to vyžadovala organizační struktura podniku krajskou úroveň a prováděli jej okresní (krajské) národní výbory. Podniky a závody pak měly povinnost „vytvořit pro získané pracovníky vhodné životní a pracovní podmínky.“³⁹⁰ Pokud tuto povinnost neplnily, mohly národní výbory „nábor“ přerušit, nebo úplně zrušit.

Ani „upevňování socialistické zákonnosti“ ovšem nevyklučovalo použití sankcí a trestního postihu. V této souvislosti je třeba nejdříve uvést na pravou míru, že zrušení vládního nařízení číslo 52/1953 Sb. proti fluktuaci a „absentismu“ v žádném případě neznamenal zrušení možnosti jejich trestního postihu. S nařízením byla zrušena pouze trestnost nezákonného rozvazování pracovního poměru. Jak se uvádělo v návrhu opatření proti „osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce“, jehož vypracováním pověřilo politické byro ÚV KSČ v prosinci 1955 ministra vnitra a spravedlnosti, i po odvolání zmiňovaného vládního nařízení spočíval „postup proti fluktuantům a absentérům [...] v tom, že menší poklesky byly vyřizovány odborovou organizací přímo na závodech nebo prokurátorským pohovorem. V případě hrubého porušení pracovní morálky byli absentéři stíháni podle 135 § tr. zák, kde je možno v krajním případě uložit trest odnětí svobody až na tři léta. Soudy v těchto případech ukládaly často nesprávně nízké tresty. Osoby, které vůbec nebyly v pracovním poměru, byly ojediněle stíhány

---

³⁸⁸ Tamt. Cit. s. 3.

³⁸⁹ Zákon číslo 70/1958 Sb. ze dne 17. října 1958 o úkolech podniků a národních výborů na úseku péče o pracovní síly. In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1958, částka 28, s. 189–191. Cit. §4, odst. 1.

³⁹⁰ Tamt. Cit. § 6., odst. 2.

podle § 72 tr. zák. spr.“³⁹¹ Podle údajů ministerstva spravedlnosti tak bylo například na Ostravsku odsouzeno v roce 1955 v souvislosti s fluktuací a „absentismem“ 1210 osob. Jako opatření pak ministři navrhovali zachovat stávající výklad zmiňovaných paragrafů trestního a trestního správního (přestupkového) zákona a zajistit, „aby soudy ukládaly tresty blížící se horní hranici trestních sazeb.“³⁹² V případě postihování fluktuace a „absentismu“ pak skutečně nedošlo z hlediska trestněprávní kodifikace k podstatným změnám. Název § 135 byl sice při novelizaci trestního zákona v roce 1956 změněn z ohrožování jednotného hospodářského plánu na poškozování provozu, klíčové ustanovení, že se ho dopouští „kdo [...] nesplní nebo poruší povinnost svého povolání, zaměstnání nebo své služby, anebo plnění takové povinnosti obchází“,³⁹³ však zůstalo zachováno. Stejná zůstala i základní sazba trestu odnětí svobody až na jeden rok. U zvýšené sazby pro případy způsobení značné škody pak byla posunuta minimální hranice ze tří na šest měsíců. Maximální výše trestu odnětí svobody na tři roky zůstala i v tomto případě stejná. Výraznější změnou prošlo naopak stíhání „osob vyhýbajících se práci“. Původní část znění § 72 trestního správního (přestupkového) zákona, podle níž byl stíhán „[k]do se záměrně vyhýbá práci [...]“, byla rozšířena a v novém § 188a jako trestný čin příživnictví přenesena do novelizovaného trestního zákona. Podle něj mohl být nyní stíhán „[k]do se živí nekalým způsobem a vyhýbá se poctivé práci“.³⁹⁴ Jelikož šlo o trestný čin, přestávalo se na jeho skutkovou podstatu vztahovat ustanovení trestního správního (přestupkového) zákona i jeho trestní sazba odnětí svobody až na tři měsíce. Jako trestný čin bylo příživnictví podle § 188a novelizovaného trestního zákona trestáno odnětím svobody na tři měsíce až dvě léta.

Jestliže existovala v Československu od roku 1948 ústavně zakotvená povinnost pracovat,³⁹⁵ pak lze z právního hlediska vykládat trestní stíhání osob „vyhýbajících se práci“ jako sankční zajištění její vymahatelnosti. V centru

---

³⁹¹ Informace k bodu Návrh opatření proti osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce. Příloha 2 – Návrh opatření proti osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce. (opis). NA. fond MPS (Ministerstvo pracovních sil), č. fondu 992, kart. 90. Cit. s. 3.

³⁹² Tamt. Cit. s. 4.

³⁹³ Zákon číslo 63/1956 Sb. ze dne 19. prosince 1953, kterým se mění a doplňuje trestní zákon č. 86/1950 Sb. . In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1956, částka 33, s. 187–199. Cit. § 135, odst. 1.

³⁹⁴ Tamt. Cit. § 188a.

³⁹⁵ Podle ústavy z roku 1948 byl „Každý občan [...] povinen pracovat podle svých schopností a svou práci přispívat ve prospěch celku“. In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1948, částka 52, s. 1080–1108. Cit. § 32. V ústavě z roku 1960 byla pak ustavena „práce ve prospěch celku přední povinností [...] každého občana.“ In: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. 1960, částka 40, s. 289–309. Cit. § 19, odst. 2.

sociálněhistorického tázání však musí zůstat především aktér. Kdo tedy vlastně byli ti, co se „vyhýbali práci“? V návrhu opatření proti „osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce“ se na základě průzkumu pracovníků ministerstva spravedlnosti v této souvislosti uvádělo: „Osoby práce se štítící se soustřeďují zejména ve velkých průmyslových městech jako v Ostravě, Praze, Brně a Bratislavě. [...] jde velmi často o lidi mladší, dokonce i ve věku 18 let. Jde mnohdy o osoby nestálého pobytu, jako na př. cikány, jejichž evidence je obtížná, neboť se vyhýbají přihlašovací povinnosti. Je mezi nimi i celá řada osob již několikrát trestaných“.³⁹⁶ Obzvláště silná byla hlavně v závěru citace již naznačená představa spojení „nepráce“ a kriminality. Vycházela z logiky, že „Živly, vyhýbající se pravidelné práci, se živý nepoctivým způsobem a své životní potřeby si opatřují převážně páchaním trestné činnosti. Jde o prostitutky, rozkradače národního majetku, vykradače bytů, šmelináře, podvodníky, o opilce a ojediněle i o pachatele loupežných přepadení a vražd.“³⁹⁷ Zdaleka nejvíce byly v této souvislosti zmiňovány prostitutky. Rovněž v tomto materiálu se explicitně uvádělo, že „za 11 měsíců roku 1955 bylo v Ostravě zadrženo 496 prostitutek. Podle poznatků veřejné bezpečnosti je v Bratislavě asi 500 prostitutek, z nichž asi 300 je bez jakéhokoliv zaměstnání.“³⁹⁸ Z hlediska trestnosti „vyhýbání se práci“ pak bylo také důležité, že: „[s]polečenská nebezpečnost těchto žvlů nespočívá pouze v páchaní trestné činnosti. [...] nýbrž v tom, že působí nepříznivě na pracovní morálku ostatních a vůbec demoralisačně na celé okolí.“³⁹⁹

V souvislosti s pracovním právem tedy v padesátých letech vystoupila do popředí hned ve dvojím smyslu otázka pracovního poměru. V rámci „řízení“ distribuce pracovních sil se jednalo o omezení možnosti individuální volby jeho sjednávání. V případě fluktuace zase naopak o omezení možnosti individuální volby jeho rozvázání. Do centra pozornosti se následně dostal také fenomén „vyhýbání se práci“, kodifikovaný posléze jako nový trestný čin příživnictví. Vzhledem k ústřednímu významu pojmu práce pro oficiální ideologii se pak otázky spojené s prací a pracovním právem staly rovněž důležitým tématem poststalinského procesu „upevňování socialistické zákonnosti“, který byl výrazem snahy o institucionalizaci a sladění základních ideologických premis do koherentního

---

³⁹⁶ Informace k bodu Návrh opatření proti osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce. Příloha 2 – Návrh opatření proti osobám záměrně se vyhýbajícím práci a štítícím se práce. (opis). NA. fond MPS (Ministerstvo pracovních sil), č. fondu 992, kart. 90. Cit. s. 2.

³⁹⁷ Tamt. Cit. s. 2–3.

³⁹⁸ Tamt. Cit. s. 2.

³⁹⁹ Tamt. Cit. s. 3.

právního rámce „socialistické demokracie“. Po přijetí socialistické ústavy tak v šedesátých letech pokračovalo „upevňování socialistické zákonnosti“ kromě jiného i pracemi na dokončení v té době již více než deset let připravovaného nového zákoníku práce.⁴⁰⁰ A v rámci nich pokračovalo také hledání klíčové definice „socialistického“ pracovního poměru.

3.2 „Socialistický“ pracovní poměr

V článku zabývajícím se stavem a nejdůležitějšími úkoly kodifikace socialistického pracovního práva označil v roce 1961 v časopisu *Právník* Vladimír Mařík úpravu pracovního poměru za hlavní prioritu. Měla jako „jeden z fundamentálních úkolů [...] sjednotit na socialistických principech pracovní poměr, odstranit v socialismu neodůvodněné rozdíly při úpravě pracovních poměrů dělníků a technicko-administrativních zaměstnanců, jakož i mezi zaměstnanci hospodářských a státních organizací. Úprava se bude týkat zejména pracovní smlouvy, navazování a změn pracovního poměru, překládání a přeřazování, rozvazování pracovních poměrů, výpovědních lhůt a skončení pracovního poměru apod.“⁴⁰¹ V souladu s usnesením ÚV KSČ k dalšímu „upevňování socialistické zákonnosti“ z prosince 1960, jež vyzývalo k odstranění pojmového určení pracovního poměru jako vztahu „zaměstnance“ a „zaměstnavatele“, považoval Mařík dále za „naléhavé, aby byly do [...] pracovního zákonodárství vneseny nové pojmy, které se oprostí od dřívějšího pojetí a vztahu ‚zaměstnanců‘ a ‚zaměstnavatele‘, který má svůj původ v kapitalistických podmínkách pracovní smlouvy.“⁴⁰² Mařík tu argumentoval odkazem na Marxovo tvrzení, že v takových podmínkách dělníci „v pracovním procesu nenáleží již sami sobě. [...] [S]tali se součástí kapitálu“,⁴⁰³ a vylučoval, aby v době „naprostého vítězství a všeobecné převahy socialistických výrobních vztahů [...] pracovní smlouva byla právní formou koupě a prodeje pracovní síly.“⁴⁰⁴ Nová právní úprava měla podle něj odpovídat zásadní společenské změně, kdy na rozdíl od kapitalistického pracovního vztahu,

---

⁴⁰⁰ STÁTNIK, Dalibor. *Sankční pracovní právo v padesátých letech: vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, sv. 17.

⁴⁰¹ MAŘÍK, Vladimír. Stav československého pracovního zákonodárství a jeho současné úkoly. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva.* Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. C (1961), č. 3. S. 232–247. Cit. s. 240.

⁴⁰² Tamt.

⁴⁰³ Tamt. na s. 240 podle Maříka cit.: MARX, Karel. Kapitál, svazek 1, str. 339, 1949, rusky.

⁴⁰⁴ Tamt.

kde výrobní prostředky stojí „proti pracujícím jako cizí vnější síla“,⁴⁰⁵ znamenal „v podmínkách socialistického způsobu výroby, založeného na společenském vlastnictví výrobních prostředků [...] Vstup lidí do socialistického pracovního poměru [...] spojení lidí, které není [...] vnějším spojením, ale spojením vnitřním.“⁴⁰⁶ V tomto smyslu pak Mařík chápal pojem „socialistický pracovní poměr“ především jako výraz „socialistické kooperace [...] pracujících jako společenských vlastníků výrobních prostředků.“⁴⁰⁷ Snaha o podobné pojetí pracovního poměru se objevila již záhy s poválečnou transformací společnosti. Podle Jakuba Rákosníka ztratil pracovní poměr chápaný jako vztah, v němž „pracující prodával svou pracovní sílu [...]. Zvláště v pounorovém období [...] tento svůj původní smysl. Pracovní poměr znamenal spíše vztah mezi zaměstnancem a národem. [...] Zaměstnanec nyní tedy pracoval nikoliv pro soukromého vykořisťovatele, nýbrž pro růst blahobytu národního celku.“⁴⁰⁸ Po více než půldruhé dekádě však byla potřeba pro novou kodifikaci pracovního práva tento vztah důkladně teoreticky uchopit a definovat.

Citované Maříkovy první úvahy naznačují, že definice „socialistického“ pracovního poměru závisela především na výkladu vztahu jednotlivce ke společenskému vlastnictví výrobních prostředků. Jeho důkladnější teoretické rozpracování předložil v *Právniku* dva měsíce po Maříkově článku Jan Kovářík. V první řadě v něm upozornil na nutné rozlišení pracovního a vlastnického poměru. Podle něj „by bylo chybou představovat si opětné spojení pracovních sil [...] s výrobními prostředky tak, jak tomu bylo (a zčásti je i dnes) v malovýrobě, kdy je výrobce individuálním vlastníkem výrobních prostředků, s kterými sám pracuje.“⁴⁰⁹ V socialistické společnosti byl sice pracující rovněž jejich vlastníkem, nikdy však vlastníkem individuálním: „Na jedné straně stojí jedinec, na druhé straně společnost, které je sice jednotlivý občan členem a jako takový je zároveň vlastníkem výrobních prostředků, ale pouze jako člen kolektivu, nikoli jako samostatné individuum. Každý občan musí jako jedinec vstupovat do určitého vztahu k celku – k společnosti [...] chce-li se zapojit do socialistické výroby a pracovat pro společnost a tím i pro sebe.“⁴¹⁰ Jestliže byl pak pojem „celku“ nebo

---

⁴⁰⁵ Tamt.

⁴⁰⁶ Tamt.

⁴⁰⁷ Tamt. Cit. s. 241.

⁴⁰⁸ RÁKOSNÍK, Jakub. *Sovětizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Vyd. 1. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010. Cit. s. 219.

⁴⁰⁹ KOVAŘÍK, Jan. O povaze pracovního poměru za socialismu. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. XCVI (1961), č. 5. S. 414–429. Cit. s. 421.

⁴¹⁰ Tamt.

„společnosti“ zastoupen formální institucí „státu“, mohl Kovářík shrnout, že „v socialistické společnosti [...] k pracovněprávnímu poměru dochází mezi jednotlivými občany a (zejména) hospodářskými a rozpočtovými organizacemi jako státem organizovanými kolektivy pracujících v čele s odpovědným vedoucím za účelem spojení pracovní síly těchto pracujících s výrobními prostředky, které jsou organizacím [kolektivů pracujících] svěřeny [státem] do správy jako součást [společenského vlastnictví] národního majetku.“⁴¹¹ A dále, že „konstrukce pracovněprávního poměru za socialismu [...] musí vyjadřovat ekonomickou podstatu tohoto vztahu, která spočívá ve výkonu práce ve prospěch celé společnosti a tím zároveň ve prospěch pracovníka samého.“⁴¹² Na základě takového výkladu pak bylo možné vyhovět požadavku na změnu pojmového určení pracovního poměru, vycházejícího dosud ze zbožího charakteru práce směřované mezi „zaměstnancem“ a „zaměstnavatelem“. Nový zákoník práce jej tak již pojímal jako vztah mezi „pracovníkem“ a „socialistickou organizací“ (jako širším pojetím „státem organizovaného kolektivu pracujících), v jehož rámci se pracující „účastní na společenské práci“ a „podílí na výsledcích společné práce.“⁴¹³

Takové pojetí „socialistického“ pracovního poměru však nebylo bez rozporu. Jeho podstata přitom znovu souvisela s institucí společenského vlastnictví výrobních prostředků a již v roce 1962 na něj upozorňoval Zdeněk Mynář. Podle něj totiž socialistické pracovní právo muselo upravovat vztah jednotlivých stran pracovního poměru a „pojmu společenského vlastnictví [...] tak, že prohlašuje ‚bezprostřední výrobce‘ jako celek za vlastníky výrobních prostředků a tytéž ‚bezprostřední výrobce‘ každého zvlášť (jako jedince i jako kooperující kolektivy a sociální vrstvy) za ne-vlastníky společenských výrobních prostředků.“⁴¹⁴ V této souvislosti pak hovořil o „více méně stydlivých pokusech podceňovat význam smluvní povahy pracovního vztahu. [...] Neboť jestliže konstruuji v teorii pracovněprávní vztah jako vztah mezi ‚vlastníkem-společností‘ a ‚nevlastníkem-[bezprostředním] výrobcem‘, pak chtě nechtě pod smluvním charakterem tohoto vztahu vlastně chápu (i když to popírám) kupní smlouvu o prodeji pracovní síly.“⁴¹⁵

Jan Kovářík pak reagoval vyslovením „obavy, aby za socialismu nebyl pracovněprávní poměr [...] pojímán příliš úzce, pouze jako vztah pracovníka

---

⁴¹¹ Tamt. Cit. s. 428.

⁴¹² Tamt. Cit. s. 428.

⁴¹³ Zákon číslo 65/1965 Sb. ze dne 16. června 1965 (Zákoník práce). In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1965, částka 32, s. 357–412. Cit. Základní zásady, čl. III. a Preambule.

⁴¹⁴ MYNÁŘ, Zdeněk. K teoretickému pojetí pracovněprávního poměru. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CI (1962), č. 6, s. 453–464. Cit. s. 458.

⁴¹⁵ Tamt. Cit. s. 462.

k socialistické organizaci, který vzniká použitím pracovní síly pracovníka [...] ,aby nebyl [...] zúžen celý obsah tohoto poměru na právní povinnost pracovat pro jiného podle jeho příkazů a na subjektivní právo na mzdu za vykonanou práci.“⁴¹⁶ Zároveň si však uvědomoval, že toto individualizované pojetí nešlo v žádném případě zamítnout, neboť přestože „jsou výrobní prostředky zespolečenštěny a patří kolektivně pracovníkům [...] musí se i za socialismu uskutečňovat spojení pracovní síly jednotlivých členů [...] ,neboť i za socialismu zůstávají nositeli pracovní síly jednotliví členové společnosti, jednotliví lidé.“⁴¹⁷ Vlastní příčinu neustálého „zužování“ chápání pracovního poměru jako formy směnného vztahu „zaměstnance“ (případně „pracovníka“) a „zaměstnavatele“ (případně „socialistické organizace“) pak spatřoval Kovářík v samotné pracovní síle. Pokud totiž tvořila (vedle výrobních prostředků) materiální podstatu pracovního poměru, a pokud byla přitom zároveň vázána na jednotlivce jako svého nositele, tak se pracovní poměr vždy znovu a znovu jevil jako poskytování pracovní síly jejím nositelem „jinému“ za určitých podmínek. Za základ řešení Kovářík považoval nutnost vidět rozdíl „mezi nositeli pracovní síly a [...] jejich činností, mezi člověkem jako osobností a [...] projevem jeho pracovní síly [...] [a] vynakládání této síly, činnosti, kterou uskutečňují svou prací jednotliví lidé, ,zespolečenštit‘ a to v tom smyslu, že ji všichni její nositelé jako příslušníci socialistické společnosti vynakládají společně, plánovitě, jako jednu společnou pracovní sílu.“⁴¹⁸

Ve druhé polovině šedesátých let debata o charakteru „socialistického pracovního poměru“ pokračovala a znovu ukázala na rozpory, do jakých se výklady, jako byl i ten Kováříkův, konstruované především s ohledem na ideologické zadání, dostávaly. Zhruba ve stejné době, kdy Kovářík pracoval na svém pojetí „socialistického“ pracovního poměru, přibližně tedy mezi lety 1961 až 1964, vznikaly zároveň již první návrhy nové ekonomické reformy. Ty přinášely mimo jiné také nový důraz na princip „rozdělování podle práce“, „hmotnou zainteresovanost“ a tím pádem i větší diferenciaci ocenění individuální práce. V souvislosti s nimi se pak musel zdát Kováříkův návrh na „zespolečenštění“ individuální práce a její převedení na „jednu společenskou sílu“ přinejmenším problematický. Z této pozice také vstoupila do debaty v roce 1967 Marie Kalenská.

Kalenská nejdříve předložila výchozí stanovisko: „Pokud se v socialistické

---

⁴¹⁶ KOVÁŘÍK, Jan. *Podstata pracovního práva a pracovního poměru v ČSSR*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1964. Cit. s. 150.

⁴¹⁷ Tamt. Cit. s. 160.

⁴¹⁸ Tamt. Cit. s. 161.

společnosti provádí rozdělování podle zásluhy [tzn. podle práce] a nikoliv podle potřeb, potud se musí v pracovněprávních vztazích projevovat hodnotové vztahy.⁴¹⁹ Z něho pak přešla k položení klíčové otázky, „zda hodnotová povaha pracovní síly v naší etapě vývoje je zároveň i projevem její zbožní povahy“?⁴²⁰ Jak jsem vyložil výše, argumentoval na tomto místě Kovářík ve snaze oprostit „socialistický“ pracovní poměr od „zaměstnaneckého“ charakteru a zbožní povahy dvojjediným postavením pracovníka a společenského vlastníka výrobních prostředků, jež mělo ze své podstaty vylučovat prodej pracovní síly. Mzda pak neměla být cenou práce, ale vyjádřením podílu pracovníka na společenském produktu. Kalenská tento postup přijala, zároveň jej však dále rozvedla. Definice mzdy jako podílu pracujícího na společenském produktu byla podle ní „správná, ovšem na nejobecnější úrovni. Neříká nám nic o tom, zda jde o podíl, který určuje někdo jiný za užití pracovní síly pracovníka, nebo zda on o tom určitým způsobem spolurozhoduje. Jde o základní otázku, zda pracovník pracuje pro sebe a tím i pro společnost, anebo zda pracuje pro společnost a tím i pro sebe.“⁴²¹ Odpověď hledala Kalenská v analýze vlastnických a pracovních vztahů „socialistického“ pracovního poměru. V ní spojila Mynářův výklad, neboť přejala tvrzení, že pracovník je „společenským vlastníkem výrobních prostředků a zároveň individuálním nevlastníkem výrobních prostředků“,⁴²² s Kováříkovou „druhou stranou“, jelikož zároveň souhlasila, že „[s]ocialistický stát vytváří [...] ke správě státního socialistického vlastnictví určité organizační formy. Jde současně o formy socialistické kooperace práce, zejména o státní socialistické organizace, obecně považované za státem organizované kolektivy pracujících v čele s odpovědným vedoucím.“⁴²³ V kontextu probíhajících diskuzí pak na tomto místě upozornila také na samosprávu jako další možnou formu organizace správy socialistického vlastnictví. Rozhodující pak podle Kalenské bylo, že „žádná z těchto forem nevystihuje plně obsah společenského pracovního vztahu jako poměru občana ke společnosti – tj. vztahu společenského vlastníka výrobních prostředků, neboť v pracovněprávním vztahu vystupuje jako individuální nevlastník [...] Jeho postavení individuálního nevlastníka výrobních prostředků se [...] projeví v tom, že svou pracovní sílu dává k užívání jinému subjektu [...] ,aby za to obdržel prostředky

---

⁴¹⁹ KALENSKÁ, Marie. Zbožní a společenská povaha pracovní síly v pracovněprávních vztazích. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CVI (1967), č. 3, s. 273–283. Cit. s. 281.

⁴²⁰ Tamt. Cit. s. 282.

⁴²¹ Tamt.

⁴²² Tamt.

⁴²³ Tamt.

k její reprodukci. [...] Pracovní síla tedy z tohoto hlediska nepřestala být zbožím.“⁴²⁴

V roce 1967 tak vrátila Kalenská výklad „socialistického pracovního poměru“ znovu do oné „zúžené“ podoby, před níž Kovářík v roce 1964 varoval. Ona sama ovšem podobné konstrukce, ačkoliv podle ní „[m]ěly vliv na utváření některých základních tezí, které jsou dosud považovány za nesporné“,⁴²⁵ chápala pouze jako důsledek „[s]tagnace filozofického myšlení a zjednodušené závěry o různých společenských jevech [...] ,s nimiž jsme se setkávali v minulosti.“⁴²⁶ Proti této „minulosti“ pak v závěru své stati Kalenská stavěla „budoucnost“ konceptu vědecko-technické revoluce: „Změna povahy pracovní síly, tj. úplná ztráta její zbožní povahy, nastane až v komunismu. Nebude to důsledek morálky a uvědomění, ale potřeba vědecko-technického pokroku a jemu odpovídajících společensko-ekonomických vztahů, které zbožní povahu pracovní síly již nebudou potřebovat.“⁴²⁷

3.3 Svobodná volba povolání

Kromě vlastní definice si vymezení „socialistického“ pracovního poměru v kodifikaci pracovního práva žádalo rovněž stanovení podmínek jeho uzavření, trvání a ukončení. Čím méně teoretických rozporů přitom s sebou formulace těchto podmínek ve srovnání s diskuzemi o jeho definici přinášela, tím více se do ní promítaly praktické rozpory různých zájmů jeho konkrétních účastníků. Podstata těchto rozporů pak do značné míry souvisela s nedostatkem pracovních sil a jejich následným „řízeným“ rozmisťováním.

Těsně před přijetím nového zákoníku práce se problémem distribuce pracovních sil zabýval Jiří Chyský. Vycházel ze stanoviska, že „[v]e společnosti s rozvinutou dělbou práce je nezbytné, aby se rozdělení společenské práce řídilo potřebou určitých prací, popř. aby společenská dělba práce probíhala v určitých zeměpisných oblastech a aby této potřebě bylo přizpůsobeno i rozdělování pracovní síly [...] rozmisťování pracovních sil nesmí však být v rozporu se základní zásadou socialistického práva, především pracovního, totiž zásadou svobodné volby povolání a zaměstnání.“⁴²⁸ Na základě tohoto stanoviska pak Chyský zkoumal, jak lze

---

⁴²⁴ Tamt.

⁴²⁵ Tamt. Cit. s. 273.

⁴²⁶ Tamt.

⁴²⁷ Tamt. Cit. s. 283.

⁴²⁸ CHYSKÝ, Jiří. Některé aspekty rozmisťování pracovních sil. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CIV (1965), č. 3, s. 215–226. Cit. s. 216.

vyhovět požadavku na svobodnou volbu povolání, pokud „se v socialistické společnosti řídí i pohyb pracovních sil hospodářským plánem“ a pokud „právě [...] Plánovitým rozmístováním pracovních sil má být zajištěna potřeba pracovních sil pro jednotlivá odvětví společenské práce a pro jednotlivé zeměpisné oblasti.“⁴²⁹ V první řadě připomněl obecné omezení svobodné volby povolání v moderní společnosti vůbec, neboť „svobodná volba zaměstnání a povolání je závislá na počtu volných pracovních míst v určitém povolání nebo v určitém oboru práce, jakož na společenské potřebě určitých povolání [...] není-li v určitém povolání volných pracovních míst a nevyžaduje-li společenská potřeba, aby byla nová pracovní místa uvolněna nebo zřízena, není prakticky možné si takové povolání zvolit“.⁴³⁰ Nezávisle na něm však svobodnou volbu povolání omezovaly také donucovací praktiky „řízeného“ rozmístování pracovních sil, kdy „se pracovníci přidělují ke konání určitých prací v určitých podnicích, v určitých místech nebo v určitých zeměpisných oblastech. Tento způsob řízení rozmístování pracovních sil je v přímém rozporu se zásadou svobodné volby povolání a zaměstnání.“⁴³¹ Chyský proto navrhoval „tyto administrativní formy řízení pohybu pracovních sil [...] odstranit, nebo alespoň podstatně omezit“.⁴³² Nahradit je mělo přesvědčování a systém materiálních pobídek jako například „umožnění vyššího výdělků [...] [lepší pracovní prostředí a všechna zařízení s ním souvisící (zdravotní, hygienická, společenská apod.) [...] poskytování možnosti bydlení ve vlastním domě [...] možnosti dalšího vzdělávání, zábavy, sportu, rekreace“ apod.⁴³³ I Chyský tedy vycházel ze zbožního pojetí pracovního poměru, jenž také za daných podmínek společenského vývoje pokládal za jediné možné: „Lidé dnes nepracují a nebudou ani v dohledné době pracovat s vědomím, že pracují a mají pracovat především ve prospěch celku, ale dávají k dispozici svoji pracovní sílu především proto, aby si zajistili sami pro sebe co nejlepší hmotnou existenci.“⁴³⁴ Nový zákoník práce (č. 65/1965 Sb.) pak sice s „nábořem“ pracovních sil organizovaným okresními národními výbory stále počítal (§ 32, odst. 2), podle soudobého právního výkladu Štefana Sabola však „pokud jde o smluvní vůli účastníků pracovního poměru, ONV po účinnosti Zák. práce nemá k dispozici účinný právní prostředek, kterým by ji

---

⁴²⁹ Tamt.

⁴³⁰ Tamt. Cit. s. 219.

⁴³¹ Tamt.

⁴³² Tamt. Cit. s. 226.

⁴³³ Tamt. Cit. s. 219–220.

⁴³⁴ Tamt. Cit. s. 217.

mohl byt ve společenském zájmu usměrnit.“⁴³⁵

Se zbožním a smluvním pojetím pracovního poměru do něj znovu vstupoval rovněž princip směny. Jestliže měl pak mít pracovník možnost svobodné volby povolání, tedy svobodné volby partnera této směny, neboť z „povinnosti pracovat ve prospěch celku není možno vyvodit povinnost občana přijmout práci proti své vůli, práci určitého druhu nebo na určitém místě, kterou by mu snad určil nějaký státní orgán,“⁴³⁶ vyvstávala otázka, zda má mít stejnou možnost, tedy svobodně si volit pracovníka, také podnik či závod? Chyský takovou možnost pokládal za porušení práva na práci: „Především je nutné v právním předpisu zakotvit právo na práci pro každého občana [...] K realizaci práva na práci právní formou by měl patřit předpis, který by nedovoloval rozvázání pracovního poměru ze strany podniku bez předchozího souhlasu určitého státního orgánu.“⁴³⁷ Nový zákoník práce pak skutečně v tomto směru rozlišoval. Zatímco pracovník mohl kromě taxativně vymezených důvodů „dát výpověď i z jiných důvodů [...] popřípadě bez uvedení důvodu“,⁴³⁸ podnik tuto možnost neměl. Podle § 53 nového zákoníku práce musel navíc podnik k výpovědi pracovníkovi získat předchozí souhlas odborové organizace. I tady je pak s postupem ekonomické reformy patrný zřetelný posun. V roce 1968 tak již Marie Kalenská tvrdila: „Rozvázání pracovního poměru ze strany zaměstnávající organizace proti vůli pracovníka je velmi obtížné. Jsou stanoveny podrobné důvody, z nichž lze dát výpověď či okamžitě zrušit pracovní poměr; k uvedeným opatřením je třeba předchozího souhlasu ZV ROH [...] Vedoucí podniků často tuto ztíženou možnost rozvázat pracovní poměr kritizují a stěžují si, že jim neumožňuje zkvalitňovat personál a zbavovat se pracovníků, kteří v práci zaostávají. [...] Úroveň sociálních práv měla od začátku socialistické cesty výrazně stoupající tendenci. Vznikají pochybnosti, zda sociální jistota nepřesahuje v určitém směru, např. pokud jde o stabilitu zaměstnání, hranici únosnosti.“⁴³⁹

---

⁴³⁵ SABOL, Štefan. O súčasnej účinnosti zák. č. 70/1958 Zb. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CVII (1968), č. 1. S. 54–58. Cit. s. 57.

⁴³⁶ CHYSKÝ, Jiří. Některé aspekty rozmístování pracovních sil. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CIV (1965), č. 3, s. 215–226. Cit. s. 223.

⁴³⁷ Tamt. Cit. s. 221.

⁴³⁸ Zákon číslo 65/1965 Sb. ze dne 16. června 1965 (Zákoník práce). In: *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1965, částka 32, s. 357–412. Cit. § 51, odst. 2.

⁴³⁹ KALENSKÁ, Marie. Ochrana lidských práv a pracovní poměr. *Právník. Teoretický časopis pro otázky státu a práva*. Praha: Nakladatelství ČSAV, roč. CVII (1968), č. 12, s. 1001–1012. Cit. s. 1008 a 1009.

Závěr

I na počátku šedesátých let patřila v socialistickém Československu k pilířům oficiální doktríny teze o „historické zákonitosti“ procesu osvobození lidské práce, na jehož konci přestane být práce nutností a stane se „první potřebou člověka“. V takovém pojetí práce pak tato doktrína předkládala utopickou vizi komunistické společnosti, která díky této fundamentální proměně lidské práce umožní zcela jiný typ výrobních vztahů a s ním také jiný způsob společenské reprodukce. Osvobozená práce pak již nebude stát proti člověku jako vnější nutnost, ale umožní mu naopak tvořivě a všestranně rozvíjet jeho lidskou osobnost.

Vzhledem k utopické vizi komunistické společnosti se socialistické Československo definovalo jako „přechodová fáze“, jejímž hlavním úkolem bylo zajistit vytvoření podmínek nutných pro přechod ke komunismu. Ve smyslu procesu osvobození lidské práce to znamenalo především zespolečnění výrobních prostředků, které podle oficiálního výkladu zrušilo vykořisťování a třídní antagonismus. Po zespolečnění výrobních prostředků formou zestátnění, kdy byl zisk ze společenské práce redistribuován pracujícím zpět v podobě různých benefitů státní sociální politiky, se tak měla práce stát prostředkem uskutečňování klíčové socialistické premisy sjednocování individuálního a společenského zájmu. Tato premisa ovšem sama o sobě nevyklučovala různé individuální či skupinové zájmy ani jejich vzájemné konflikty. Podle oficiální doktríny bylo rozhodující, že neměly antagonistický charakter, a tudíž neohrožovaly meta-jednotu založenou na společenském vlastnictví, společenském zisku a jeho rozdělování. Ve společnosti, která ve své době představovala jednu z nejvíce nivelizovaných v celém východním bloku, ovšem znamenalo uznání existence různých individuálních a skupinových zájmů a možnost jejich vzájemných konfliktů zcela nový impuls.

Příslušníci vzdělané vrstvy inteligence odmítali, aby při uznané různosti zájmů byla i nadále určující přednost „vedoucí úlohy“ dělnické třídy. Dokládali přitom, že tento ideologický konstrukt měl i v rámci oficiální doktríny jednoznačné a nepřekročitelné meze. V pojetí expertního diskurzu totiž charakter společenské dělby práce v industriální společnosti vylučoval možnost úplného překonání odcizení manuální práce, a dělnická třída proto nemohla v „historickém“ procesu osvobození práce sama zaujímat a plnit „vedoucí úlohu“. Koncept „vědecko-technické revoluce“ předpokládal, že úplné odcizení manuální práce odstraní až automatizace a kybernetizace. Vědecká inteligence se tak stávala sama výrobní

silou a v tomto smyslu měnil expertní diskurz klíčovou definici produktivní práce, doposud pojímané výhradně jako záležitost dělnictva. Jelikož mělo v důsledku automatizace a kybernetizace dojít nakonec k úplnému zrušení dělnické práce jako takové, vyhrazovala si prostřednictvím konceptu „vědecko-technické revoluce“ vědecká inteligence také podíl na „historickém“ poslání – oficiální doktrínou vyhrazeném rovněž „vedoucí úloze“ dělnické třídy – odstranění všech tříd a s nimi třídního panství, tedy panství vůbec. Vedoucí představitelé komunistické strany, kteří se pod tlakem narůstajících hospodářských a společenských problémů rozhodli namísto spoléhání se na ideologické formule přistoupit k jejich skutečnému řešení, přijali koncept „vědecko-technické revoluce“ za součást oficiální politické linie a nejpozději od druhé poloviny šedesátých let se tak socialismus a komunismus spíše než věci třídního „uvědomění“ staly věcí expertního vědění. Úměrně tomu také podstatně vzrostl význam vzdělání. Zpochybnění hegemonie dělnické třídy v expertním diskurzu však zdaleka nebylo pouze výrazem „různého“ zájmu inteligence a strategie jeho prosazení. Výsledky sociologického bádání i výpovědi samotných dělníků přesvědčivě dokládaly, že v rámci formální struktury podnikové hierarchie zůstávaly dělníci i nadále stranou rozhodovacích procesů a neustále připomínaná a zdůrazňovaná instituce účasti pracujících na řízení měla se skutečností jen velmi málo společného.

Přílišná orientace na extenzivní růst průmyslové výroby vyžadovala značné investice. Jejich alokace snižovala část společenského zisku určenou k redistribuci pracujícím a v důsledku toho došlo také k omezení slibovaného společenského uspokojování jejich potřeb. Nejbolestivěji se toto omezení projevovalo v nedostatku bytů. V dělnících se tak jen dále prohluboval pocit nezájmu a přehlížení ze strany politického i hospodářského vedení a s ním se také postupně vytrácela jejich původní očekávání spojená se společenským vlastnictvím a společenskými institucemi vůbec. Zklamání těchto očekávání je pak přimělo k rozvíjení neformálních strategií a praktik, jejichž prostřednictvím se snažili prosazovat svoji představu „dobré práce“. Ta spočívala především v možnosti „dobrého“ výdělku či získání vlastního bydlení, kromě toho ale také například v požadavku na plynulé a „rozumné“ pracovní tempo. Tomu odpovídal i charakter oněch strategií a praktik. Mezi ty nejčastější patřilo ovlivňování výše výkonových norem, svévolné opouštění zaměstnání a odchod za lepší pracovní nabídkou nebo vynechávání pracovních směn jako forma „úniku“. Pocit nezájmu a přehlížení však sdílelo také nemálo příslušníků inteligence. V jejich případě souvisel hlavně s pracovním zařazením,

kteře neodpovídalo výši jejich vzdělání, a rovněž s poklesem ocenění jejich práce, k němuž došlo v důsledku mzdové nivelizace v padesátých letech.

Ideál tvořivé práce, která všestranně rozvíjela lidskou osobnost, prostupovala hranice pracovního a volného času a rušila tak rozdíl mezi prací a zábavou, byl v socialistickém Československu výsadou jen velmi úzkého okruhu duševních pracovníků. Pro naprostou většinu ostatních zůstávala práce navzdory neustálému poukazování na morální aspekty či nové definici pracovního poměru, která měla námezdní práci zbavit zbožního charakteru, v první řadě prostředkem k zajištění obživy. Toho využívala koncepce ekonomické reformy, která s odkazem na princip „rozdělování podle práce“ zaváděla tzv. „hmotnou zainteresovanost“. Ta měla podněcovat k vyššímu pracovnímu výkonu a vrátit mzdě motivační funkci. To předpokládalo rovněž větší mzdovou diferenciaci, pro kterou se v expertním diskurzu ujal pojem tzv. denivelizace. Na rozdíl od „hmotné zainteresovanosti“, jež se vázala na konkrétní pracovní výkon či hospodářský výsledek, poukazyval pojem „denivelizace“ bezprostředně ke mzdové diferenciaci. V tomto smyslu měla denivelizace sloužit skutečně jako de-nivelizace, tedy nástroj k opětovnému relativnímu navýšení mezd inteligence, které v důsledku jednostranného navyšování dělnických mezd ve vybraných sektorech průmyslové výroby (tj. nivelizaci), v relaci k těmto mzdám klesly. Ke klíčovým argumentům denivelizace patřilo jako symbol expertního vědění vzdělání. Díky tvůrčímu charakteru pronikala práce inteligence často i do sféry volného času, kde vytvářela určité specifické kulturní potřeby. Jelikož mělo vyšší ocenění duševní práce pokrýt i náklady spojené s těmito potřebami, připsala denivelizace zároveň vzdělání statusový rozměr. Stalo se distinktivním znakem „vyšší“ kulturní úrovně

V důsledku těchto proměn se pojetí práce v Československu v šedesátých letech ve dvou rysech přiblížilo jejímu pojetí v tehdejší kapitalistické společnosti. Tím prvním byl při zdůraznění ekonomické stimulace tlak na individuální spotřebu. Ten druhý spočíval ve výrazné příjmové diferenciaci a souvisel s hledáním vhodného poměru ocenění duševní a manuální práce, při němž se intelektuální a manžerské elity nechaly inspirovat postavením srovnatelných společenských vrstev na Západě. Autoři expertního diskurzu si těchto podobností byli vědomi, rozhodně však odmítali klást mezi ně rovnítko. V pojmu „životní úroveň“ se individuální spotřeba stala zcela legitimním nárokem pracujících. Její fetišizaci pak měla bránit sama struktura „socialistické zbožní výroby“, která při neexistenci tlaku na zhodnocování kapitálu vylučovala „výrobu pro výrobu“ a stávala se naopak

„výrobou pro člověka.“ „Spotřebitelský socialismus“ se tak podle expertního výkladu nemohl jako v tehdejšímu modelu kapitalistické konzumní společnosti změnit v účel sám o sobě, nýbrž představoval pouze podmínku a prostředek všestranného rozvíjení člověka. Odmítnutí se dočkal také vysoký stupeň mzdové diferenciaci především mezi duševní a jednoduchou manuální prací, s jakým se intelektuální a manažerské elity setkávaly na Západě. Příslušníci těchto elit sice nadále trvali na větší mzdové diferenciaci, takový rozdíl se jim však jevil jako sociálně neúnosný a neodpovídající hodnotovým principům socialistické společnosti.

Takovému pohledu na inteligenci v Československu v šedesátých letech, v němž se snoubí inspirace kapitalistickým Západem s vírou ve spravedlivější společnost, kterou podle ní socialismus i přes všechny své nedostatky představoval, odpovídá i zasazení jednání jejich příslušníků jako historických aktérů do kontextu současných sociálně kritických teorií. V perspektivě Honnethova konceptu uznání se jeví jako oprávněný zápas za uznání, který mohli příslušníci inteligence spolehlivě normativně ukotvit v akčním programu KSČ z dubna 1968 jako sdílené představě spravedlivé společnosti. V perspektivě Cohenovy kritiky rawlsiánské teorie spravedlnosti pak zdůvodnění požadavku inteligence na vyšší ocenění její práce odpovídá více rawlsiánskému liberálnímu pojetí, vyjednávání konkrétní výše tohoto ocenění však zároveň dokládá mnohem silnější étos spravedlnosti, jemuž se ve srovnání s kapitalistickým Západem cítila socialistická inteligence v Československu zavázána.

Pokud bychom chtěli tuto interpretaci více historizovat, lze se ptát, zda, a případně do jaké míry mohly požadavky inteligence spojené s reformním procesem socialistickou společnost destabilizovat. Ukazuje se, že dělníci je většinou přijímali a uznávali jako oprávněné. Prostřednictvím dělnické samosprávy navíc našli s inteligencí společnou řeč v důležité otázce účasti pracujících na řízení, která doposud zůstávala pro dělníky jen nesplněným slibem. Nyní se její pojistkou měla stát naprosto klíčová možnost volby a odvolání podnikového vedení. Na druhou stranu však část dělníků vnímala reformní proces také jako možné ohrožení sociálních jistot. Celkově proto k němu dělníci zaujímali o něco rezervovanější postoj než inteligence, v žádném případě jej však neodmítali. Mnohem více se naopak reformním procesem cítili ohroženi někteří členové stávajících manažerských špiček, jejichž schopnosti a především vzdělání často neodpovídaly jejich pozici a kterým tuto pozici garantovaly nikoliv právě schopnosti a vzdělání, nýbrž osobní vazby na – opět některé – členy stranického vedení. Právě zde je podle

mého názoru třeba vést hlavní dělicí linii konfrontace mezi „reformisty“ a „konzervativci“. Pokud bychom pak takto nastíněný reformní proces chápali tedy jako střet elit, a pokud se reformní elity cítily vázány étosem spravedlnosti a sdílely představu socialismu jako spravedlivé společnosti, pak nemohli jejich požadavky ani reformní proces socialistickou společnost ohrozit. Takové úvahy však již přesahují rámec této práce. K vyslovení definitivních závěrů by bylo zapotřebí rozšířit tematické zaměření výzkumu a současně posunout jeho časový horizont dále do navazujícího období normalizace. Takto založený výzkum by se pak již dotýkal klíčových otázek spojených s interpretací pádu státního socialismu a jako podnět k dalšímu bádání stojí jistě za zamyšlení.

Nemělo by však zapadnout – tím spíše při zkoumání pojetí práce – že ani v „socialismus s lidskou tváří“ neztratila práci disciplinační charakter. V rámci procesu „upevňování socialistické zákonnosti“ byly sice postupně opouštěny stalinské donucovací praktiky „řízeného“ rozmístování pracovních sil a jejich právní ukotvení ve prospěch práva na svobodnou volbu povolání. Vzhledem k trvajícimu ústavnímu zakotvení pracovní povinnosti se však svobodná volba povolání stávala zároveň volbou povinnou. Kdo se „vyhýbal poctivé práci“, vystavoval se riziku trestního stíhání. I nadále tak platil historický paradox – komunismus chtěl člověka osvobodit od práce jako od nutnosti a proměnit jí v jeho „první potřebu“, socialismus z ní však namísto toho učinil jeho „první“ povinnost.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ

Archivy

Archiv Akademie věd (AAV–MUA)
fond Sociologický ústav ČSAV
Národní archiv (NA)
fond Ekonomická komise ÚV KSČ 1963 – 1968
fond Komise ÚV KSČ pro otázky životní úrovně 1963 – 1968
fond Ideologická komise ÚV KSČ 1958 – 1968
fond Ministerstva pracovních sil
Všeodborový archiv (VOA)
fond V. všeodborového sjezdu (ÚRO – SJ – V)
fond VI. všeodborového sjezdu (ÚRO – SJ – VI)

Tisk, časopisy, seriály

Literární listy: týdeník Svazu československých spisovatelů.
Práce: deník Revolučního odborového hnutí
Právník: teoretický časopis pro otázky státu a práva
Reportér: čtrnáctideník československých novinářů
Rudé právo: orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa
Sociologický časopis
Statistická ročenka Československé socialistické republiky
Svět práce: týdeník Revolučního odborového hnutí

Dobová literatura

ARENDOVÁ, Hannah. *The Human Conditions*. Second edition. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1998.

ČERVINKA, Antonín. *Povaha práce za socialismu*. Vyd. 1. Praha: nakladatelství Svoboda, 1967.

FRÜHAUF, René. *Ze zkušeností brigád socialistické práce: určeno prac. odb. orgánů organizujícím nové hnutí i jeho přímým účastníkům*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1960.

HALADA, Ivan. *Socialistické soutěžení očima pracujících*. Vyd. 1. Praha: Práce, 1968.

HÝSEK, Jan. *Výrobní výbory*. Vyd. 1, Praha: Práce, 1966.

MACHONIN, Pavel. *Cesty k beztržní společnosti. Třídní vztahy v období výstavby socialismu a komunismu*. Vyd. 1. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961.

PETRUSEK, Milan. *Formální organizace a neformální struktura podniku*. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966.

RICHTA, Radovan a kol. *Civilizace na rozcestí*. Vyd. 3., rozš. Praha: Svoboda, 1969.

SELUCKÝ, Radoslav. *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1966.

SELUCKÝ, Radoslav. *Ekonomika, morálka, život*. Vyd. 1. Praha: Československý spisovatel, 1963.

Socialisticky pracovat, socialisticky žít. Sborník zkušeností z rozvoje hnutí brigád socialistické práce v závodech hutního průmyslu a rudných dolů. Z příspěvků přednesených na 1. celostátním aktivu vedoucích soutěžících kolektivů ze závodů hutního průmyslu a

rudných dolů, konaném ve dnech 3. a 4. března 1960 v Praze. Praha: Práce, 1960.

VALENTA, Zdeněk. Některé otázky postavení socialistické inteligence. In: MACHONIN, Pavel (ed.) *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Vyd. 2. Praha: Svoboda, 1966.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel. K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích v českých zemích 1949–1960. *Slezský sborník*. Opava: Slezské zemské muzeum, roč. 89, č. 2, 1991. S. 17–31.
- BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel. K některým problémům fluktuace, absentismu a pracovní morálky v průmyslových oblastech českých zemí v letech 1949–1960. *Slezský sborník*. Opava: Slezské zemské muzeum, roč. 89, č. 2, 1991. S. 127–140.
- BEINHAUEROVÁ, Anna – SOMMER, Karel. Některé problémy průmyslové zaměstnanosti v Českých zemích v období dvouletého plánu (1947–1948). *Slezský sborník*. Opava: Slezské zemské muzeum, roč. 88, č. 1, 1990. S. 7–22.
- COHEN, Gerald, Allan. *Rescuing Justice and Equality*. Cambridge (MA), London: Harvard University Press, 2008
- CONNELLY, John. Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku 1945–1956. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2008.
- DREYFUS, Hubert. L. – RABINOW, Paul – FOUCAULT, Michel. *Michel Foucault: za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Praha: Herrmann & synové, 2002 (2010).
- FOUCAULT, Michel – SENELLART, Michel (ed.) *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978-1979)*. Vyd. 1. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009.
- FRASEROVÁ, Nancy – HONNETH, Axel. *Přerozdělování nebo uznání?* Vyd. 1., Praha: Filozofický ústav AV ČR v nakl. FILOSOFIA, 2004.
- HEUMOS, Peter. K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů. *Soudobé dějiny*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, roč. XV, č. 3–4, 2008. S. 686–702.
- HEUMOS, Peter. „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2006.
- HÜBNER, Peter. Balance des Ungleichgewichtes. Zum Verhältnis von Arbeiterinteressen und SED-Herrschaft. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen: Jg. 22, H. 1, 1996. S. 15–28.
- HÜBNER, Peter. Durch Planung zur Improvisation. Zur Geschichte des Leitungspersonals in der Staatlichen Industrie der DDR. *Archiv für Sozialgeschichte*. Bonn: Fridrich-Erbert-Stiftung und Institut für Sozialgeschichte, Band 39, 1999. S. 197–233.
- HÜBNER, Peter – KLEBMAN, Christoph – TENFELDE, Klaus (Hg.) *Arbeit im Staatssozialismus. Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2005.
- JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard. Zwischen Planbefehl und Markt. Der Diskurs der zweiten tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006, pp 63–123.
- KALINOVÁ, Lenka. Společenské proměny v čase socialistického experimentu: k sociálním dějinám v letech 1945–1969. Vyd. 1. Praha: Academia, 2007.
- KAPLAN, Karel. *Proměny české společnosti (1948-1960). Část první*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.
- KOCKA, Jürgen. Mehr Last als Lust. Arbeit und Arbeitgesellschaft in der europäischen Geschichte. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (JWG)*. Bochum: Ruhr Universität Bochum / De Gruyter Oldenburg Verlag. Jg. 46, H. 2, 2005. S. 185–206.
- KOPEČEK, Michal. Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960. Vyd. 1. Praha: Argo, 2009.
- MÍŠKOVÁ, Alena. Kaderpolitik und -entwicklung im Kontext der tschechoslowakischen Wirtschaftsreform. In: BOYER, Christoph (Hg.) *Sozialistische Wirtschaftsreformen:*

Tschechoslowakei und DDR im Vergleich. Frankfurt am Main: Klostermann, 2006, pp 543–558.

RÁKOSNÍK, Jakub. Sovětizace sociálního státu: lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960. Vyd. 1. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010.

ROKOSKÝ, Jaroslav. Amnestie 1960. *Paměť a dějiny. Revue pro studium totalitních režimů*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, roč. 5, č. 1, 2011.

ROTTENBURG, Richard. „Der Sozialismus braucht den ganzen Menschen“. Zum Verhältnis verträglicher und nichtverträglicher Beziehungen in einem VEB. *Zeitschrift für Soziologie*. Stuttgart: F. Enke Verlag, Jg. 20, H. 4, 1991. S. 305–322.

SOMMER, Vítězslav. Angažované dějepiscectví: stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950-1970). Vyd. 1. V Praze: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011.

STÁTNÍK, Dalibor. *Sankční pracovní právo v padesátých letech: vládní nařízení o opatřeních proti fluktuaci a absenci č. 52/1953 Sb.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, sv. 17.

ŠULC, Zdislav. Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995. Vyd. 2., v Doplnku první. Brno: Doplněk, 1998.

VANĚK, Miroslav (ed.) Obyčejní lidé ... ?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence. Sv. 1. Vyd. 1. Praha: Academia, 2009.

VONDROVÁ, Jitka (ed.) *Ekonomická reforma 1965-1969*. Vyd. 1. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010.

VOŘÍŠEK, Michael. The reform generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective. Vyd. 1. Praha: Kalich, 2012.

WELSKOPP, Thomas. Der Betrieb als soziales Handlungsfeld. Neuere Forschungsansätze in der Industrie und Arbeitergeschichte. *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen: Jg. 22, H. 1, 1996. S. 118–142.